

הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב משיתוף פעולה לדרכים נפרדות ברכישת קרקעות בזמן המנדט

יוסי כץ

רכישת הקרקעות של ארץ-ישראל מידי מגוון המחזיקים בהן היתה אחת המטרות הבסיסיות של המוסדות הלאומיים הציוניים מאז שהוקמו בשלהי המאה הקודמת והחלו לפעול בארץ-ישראל. רכוש קרקעי הוא בסיס הכרחי לכל מפעל התיישבותי בעל מטרות פוליטיות, חברתיות וכלכליות, והוא נועד לקדם את השגת הזכויות הפוליטיות של היהודים בארץ-ישראל ובסופו של דבר את הקמתה של מדינה יהודית בארץ-ישראל על פני מרחב גדול ככל האפשר.

מדיניות הרכישות לרכיביה השונים לא היתה אחידה לאורך זמן. היא נבחנה ונקבעה מפעם לפעם לפי הצרכים ההתיישבותיים והפוליטיים. אלה הושפעו כמובן מאירועי הזמן ומהתרחשויות מדיניות. מדיניות הרכישות היתה חייבת להתחשב במסגרת המשפטית-הקרקעית של השלטונות, במדיניותם הקרקעית ובשוק המקרקעין.

לא היתה מדיניות רכישות אחידה לכל הגופים הלאומיים-ציוניים. כל גוף שעסק בכך קבע לעצמו את מדיניותו, אך הכול היו מודעים לפעילותם של האחרים שעסקו ברכישת קרקעות, לרבות הגופים הלא-ציוניים. לעתים גם התקיים שיתוף פעולה בין הגופים השונים שעסקו בכך. הבולטים בין הגורמים היהודיים הלא-ציוניים שעסקו ברכישת קרקעות ארץ-ישראל לפני מלחמת העולם הראשונה ואחריה היו הברון רוטשילד, חברת יק"א וחברת פיק"א. לפני מלחמת העולם הראשונה תפסו הגורמים הלא-ציוניים עמדת בכורה ברכישת קרקעות בארץ ישראל.¹

את הקרן הקיימת לישראל, הקק"ל, הקימה ההסתדרות הציונית בשנת 1901, והיא היתה המוסד הראשון והיחיד שיעדו המוגדר היה רכישה כוללת של אדמות ארץ ישראל באמצעות תרומותיו של העם היהודי כדי להופכה לקרקע לאומית, מסורה לצמיחות לבעלותו של העם

1. ראו, למשל, ל' דוכן-לנדוי, החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ ישראל 1897-1914, ירושלים תש"ם; י' כץ, היזמה הפרטית בבניין ארץ ישראל בתקופת העלייה השנייה, רמת-גן 1989.

היהודי ומותרת בהכרה בלבד. לעומת זאת, הפעילות של יתר הגופים היהודיים שעסקו ברכישת קרקעות מאז 1878 (כמו אגודות היישוב הישן, אגודות חובבי-ציון, הברון רוטשילד ויק"א) לא חרגה מן הדאגה ליצירת תשתית קרקעית הכרחית להקמת המושבות.² לצד הקק"ל הוקמו בשנים הראשונות של המאה העשרים כמה מכשירים ציוניים נוספים שרכישת קרקעות היתה אחד מתפקידיהם. 'הוועדה לחקירת ארץ ישראל' הוקמה בשנת 1901 ביזמת הרצל והוועד הפועל הציוני המצומצם. בנק אפ"ק הוקם ביפו בשנת 1903 בתור חברת בת של בנק ההסתדרות הציונית, 'אוצר התיישבות היהודים', ובין היתר נועד לייצג את 'הוועדה לחקירת ארץ ישראל' ואת הקק"ל, שמושבו נותר בחו"ל, ולבצע למענם לעת עתה את רכישות הקרקע.³ בשלהי 1902 ועוד לפני פתיחתו של סניף אפ"ק ביפו הוקם ביזמת חובבי-ציון 'ועד גאולה', שהיה לימים ל'חברת גאולה'. גופים אלו נועדו לבצע רכישות קרקע למען היוזמה הפרטית, והם התרכזו בהרחבת המושבות הקיימות.⁴ עם זאת, הגורמים הציוניים-ממסדיים כמעט לא עסקו ברכישת קרקעות עד שלהי העשור הראשון של המאה העשרים. ראשי ההסתדרות הציונית הגבילו את הקק"ל ולא התירו לה לרכוש קרקעות עד שיצטבר בקופתה הון משמעותי לרכישות נרחבות. הקרן גם חששה לסכן את כספי התרומות שבידיה ברכישות שאינן בטוחות דיין מבחינה משפטית. המשפט הקרקעי העות'מאני והתנאים בארץ סיכנו את השקעות הקק"ל, וכך היא היתה נתונה בלבטים ובחיפוש דרך להשקעות הונה בארץ-ישראל. בסופו של דבר ביצעה אז הקק"ל כמה רכישות מקריות מידיים יהודיות,⁵ וספגה ביקורת על מיעוט הרכישות. כעבור כמה שנות לבטים בדבר אופי עבודתה בארץ, אימצה לבסוף הקק"ל בתחילת 1908 את המלצתו של ד"ר ארתור רופין, שליחם של ראשי ההסתדרות הציונית ולימים ראש המשרד הארץ-ישראלי. הוא הציע שהקרן תימנע מקניית קרקעות שאין תכנית קרובה ליישובן; כספיה ישמשו לקניות לשימוש הכללי, לרכישות קרקע בעלות ערך היסטורי ולהרחבת נחלות שהקרן כבר מחזיקה בהן; יירכשו רק קרקעות שאינן בתחום התעניינותה של היוזמה הפרטית היהודית, והקק"ל תלווה את כספיה לרוכשים אחרים. לימים נרכשו אדמות 'אחוות בית', היא תל-אביב, בכספי הלוואה כזאת של הקק"ל.⁶

2. ראו: צ' שילוני, הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903-1914, ירושלים 1990, עמ' 1-37; ג' קרסל, מגילת האדמה, א: קורות, עמ' כג-נד.
3. שילוני, שם, עמ' 13-15.
4. י' כץ, גאולה תתנו לארץ, ירושלים 1987, עמ' 5-93.
5. צ' שילוני, 'רכישות הקרקע הראשונות של הקרן הקיימת לישראל 1904-1908 - כוונות מול מציאות', בתוך: ר' קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ ישראל - רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 185-195.
6. מ' שילה, 'מדיניות ההתיישבות של המשרד הארץ-ישראלי, 1908-1914', עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1985, עמ' 120; י' כץ, 'סיוע הקרן הקיימת להקמת שכונות עירוניות לפני מלחמת העולם הראשונה', בתוך: ר' רובין, ע' פרומקין וד' פלונשטיין (עורכים), הגיאוגרפיה פנים רבות לה - מבחר מאמרים מתוך מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, ירושלים 1999, עמ' 287-298.

הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב

בשנת 1908 חל מפנה של ממש ביחסו של הממסד הציוני לרכישת קרקעות ובכלל בעבודתה המעשית בארץ ישראל של ההסתדרות הציונית. הוקמו אז המשרד הארץ-ישראלי וחברת הכשרת היישוב, והקק"ל רכשה חלק ניכר ממניות היסוד של חברת הכשרת היישוב. הקמת המשרד הארץ-ישראלי וחברת הכשרת היישוב היתה בראש ובראשונה פועל יוצא מניצחונם של אלה מבין ראשי ההסתדרות הציונית שתבעו לא להסתפק בעבודה ציונית-מדינית ולפתח את העבודה המעשית בארץ ישראל. הרקע לתפנית היה כישלונם של בעלי הגישה המדינית בתנועה להשיג את הצ'רטר המיוחל ולהביא להגשמת הרעיון הציוני.

חברת הכשרת היישוב היתה אמורה להיות המכשיר העיקרי בעבודתה הקולוניזטורית של ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל במגזר הכפרי. אוטו ורבורג עמד בראש החברה ואתורו רופין ניהל בפועל את עבודתה בארץ. הם ייעדו לה תפקידים התיישבותיים מגוונים, ואחד החשובים שבהם היה רכישת קרקעות וכל הכרוך בפיתוחן ומכירתן אחרי חלוקתן.

הקק"ל לא היתה יכולה למכור את קרקעותיה, ובכוונת מכוון לא הוטלה מגבלה זו על חברת הכשרת היישוב. היא נועדה לפעול במשותף עם ההון הפרטי ברכישת קרקעות ארץ-ישראל לצרכים פרטיים וציבוריים ולהכשיר את הקרקעות שיירכשו, הן להתיישבות באמצעות ההון הפרטי והן להתיישבותם של פועלי חקלאות יהודים (הלא הם פועלי העלייה השנייה). אלה כבר נמצאו בארץ-ישראל ולא היו יכולים להקים משקים משלהם מחוסר אמצעים. באותו הזמן כבר היה ברור כי ההון הלאומי לא יספיק לבניין הארץ ונחוץ מאוד לשתף את ההון הפרטי. נוסף על כך, חברת הכשרת היישוב פעלה על בסיס מסחרי ומניותיה נסחרו בבורסה, ולכן היתה יכולה לשאת את הסיכונים לנוכח הקשיים המשפטיים שנכרכו ברכישת קרקעות בארץ ישראל. לעומת זאת, הקק"ל היתה גוף שהונו בא לו מכספי תרומות והוא הון לאומי-ציבורי, ולכן לא היתה יכולה להתיר לעצמה התקשרויות עסקיות מסוכנות. חברת הכשרת היישוב היתה אפוא לימים מעין סוכן רכישות הקרקע של הקק"ל.

עד מלחמת העולם הראשונה רכשה הקק"ל אלפי דונמים בודדים והם שימשו בעיקר להקמתן של החוות הלאומיות, ולעומת זאת באותה תקופה רכשה חברת הכשרת היישוב קרוב לחמישים אלף דונם. רכישות אלו נועדו בחלקן הניכר לבעלי הון פרטי באמצעותן של חברות אחוזה שונות. באותן שנים מעטות, מאז הקמתה של חברת הכשרת היישוב ועד מלחמת העולם הראשונה, עדיין לא גובשו ומוסדו היחסים בינה ובין הקק"ל.⁷ כאשר חודשה רכישת הקרקעות בארץ ישראל, אחרי שנפתחו ספרי הטאבו בשנת 1920, מוסדו יחסים אלה על בסיס העיקרון שחברת הכשרת היישוב היא הגוף המופקד מטעם ההסתדרות הציונית על רכישות קרקע בארץ ישראל גם למען הקק"ל וגם למען ההון הפרטי.

הגדרה זו נקבעה בתחילה בהחלטה של ועידת ההסתדרות הציונית שנערכה בלונדון ('ועידת לונדון') בשנת 1920. הכוונה היתה ליצור מעין 'כח שוק' בידי קונה יחיד, חזק יותר

7. מ' אליאב, דוד וולפסון, האיש וזמנו - התנועה הציונית בשנים 1905-1914, ירושלים 1977, עמ' 117-138; חברת הכשרת היישוב בארץ ישראל, תולדותיה, תפקידיה, פעולותיה 1908-1922, ירושלים 1922, עמ' 3-4; הפועל הצעיר, גיליון 7-8, ניסן-אייר תרס"ח (1908), עמ' 11.

ממוכרים רבים המתחרים אלו באלו.⁸ בהסכם שנחתם בין הקק"ל לחברת הכשרת היישוב מראשית שנות העשרים נקבע כי חברת הכשרת היישוב חייבת להודיע לקק"ל על כל קרקע שהיא מתעתדת לרכוש, ולקק"ל תהיה זכות קדימה בכל רכישה שחברת הכשרת היישוב תעסוק בה, למעט רכישות שחברת הכשרת היישוב עוסקת בהן מראש למען גורם שלישי. עוד נקבע כי חברת הכשרת היישוב תהיה חייבת לבצע כל רכישה לבקשת הקק"ל. נראה כי ההסכם היה קשור גם להגדלת שיעור האחיזה של הקק"ל במניות היסוד של חברת הכשרת היישוב, תמורת חיסול חובה של חברת הכשרת היישוב לקק"ל בתחילת שנות העשרים. ההגדלה של מניות היסוד 'הבטיחה לה [לקק"ל] גם את רוב הקולות על האספה הכללית של חברת הכשרת היישוב ויש בכוחה להשפיע על מהלך הקניות של הקרקעות על-ידי חברת הכשרת היישוב ועל הפוליטיקה של הקק"ל ברכישת קרקעות'.⁹

חברת הכשרת היישוב היתה אפוא הגוף המבצע, אם כי לא היתה נטולת מדיניות עצמאית, ואילו הקק"ל וההון הפרטי היו הגורמים המממנים. לעתים הם הזמינו מראש את הרכישה, ולעתים רכשו את הקרקע מאוחר יותר מידיה של חברת הכשרת היישוב. כך נוצרה חלוקת עבודה ב'גאולת הארץ', וחברת הכשרת היישוב היתה לדבריה '... מכשיר הכרחי לקק"ל', שכן

בתנאים הקשים במובן המדיני והמשפטי של קניית אדמה בארץ ישראל, הקשורה במו"מ ממושך מאד ולפעמים קרובות במשפטים ותמיד בסכנת הפסד הגונה, אין הקק"ל יכולה לקבל על עצמה את המו"מ בלתי האמצעי עם המוכרים. לשם זה היא צריכה לחברה כחברת הכשרת היישוב שתקבל את כל המכשלה הזאת תחת ידה. על-ידי התקשרות אתה מצטמצמות גם ההוצאות של הקק"ל על קנייתיה עד כדי 1.5% מקניות על-פי

8. ע' אשבל, שישים שנות הכשרת היישוב, ירושלים תש"ל, עמ' 78; דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לפני הקונגרס השנים-עשר בקרלסבד בשנת תרפ"א, לונדון תרפ"א, עמ' 74; ח' מרחביה (עורך), עם ומולדת – אוצר תעודות בענייני האזרחות העברית, הציונות והיישוב, ירושלים תש"ה, עמ' 226; הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ) תיק J85/396, מכתב מ' אוסישקין אל ז' גלוסקין מיום 7.12.1936; הקונגרס הציוני הארבעה-עשר, וינה 8-31 באוגוסט 1925, סקירה קצרה, החלטות, באורים, לונדון תרפ"ה, עמ' 43-44.

9. ההסכם התייחס הן לקרקעות החקלאיות הן לקרקעות עירוניות ועוד הוא קבע כי חברת הכשרת היישוב לא תוכל לבצע רכישה עבור גורם שלישי ללא הסכמת הקק"ל אם הקרקע נמצאת על גבולות קרקעות של קק"ל או בגבולות חוג ההשפעה של הפוליטיקה הקרקעית של הקק"ל. על כך ראו באצ"מ תיק KKL10, פרוטוקול של ישיבת ההנהלה של קרן קיימת בארץ ישראל, 3.4.1922; ש' רייכמן, ממאחז לארץ מושב, ירושלים תשל"ט, עמ' 39-40; ע' אשבל, שישים שנות הכשרת היישוב, ירושלים תש"ל, עמ' 44, 78; דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס ה"ז, לונדון 1929, עמ' 180; דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס ה"ח, הדר"ח של הקרן הקיימת לישראל, לונדון 1927, עמ' 199; ארץ ישראל, ספר השנה של הקרן הקיימת לישראל, דין וחשבון של ההנהלה המרכזית לקרן הקיימת לישראל, תרפ"א-תרפ"ג (1921-1923), ירושלים תרפ"ג, עמ' 113. הציטוט לקוח משם.

הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב

הזמנתה ו-3% מקרקעות שנרכשו קודם לכן על ידי חברת הכשרת היישוב על אחריות עצמה. את ההוצאות האלה אין כמובן להביא לידי כל השואה להוצאות שתדרשנה לשם החזקת מחלקת קניה מיוחדת וקבועה לקק"ל.¹⁰...

המנצח על עבודתה של חברת הכשרת היישוב היה יהושע חנקין. לא היה שני לו בניסיונו ברכישת קרקעות, מאז שנות התשעים של המאה התשע-עשרה. הוא נמנה עם עובדיה של חברת הכשרת היישוב משנת 1910, ומשנת 1926 ועד מותו בשנת 1945 (בגיל שמונים) היה גם אחד ממנהליה.¹¹

ואכן, חברת הכשרת היישוב באמצעות יהושע חנקין היא שביצעה למען הקק"ל את עיקר הרכישות בשנות העשרים ועד אמצע שנות השלושים. כך יצרה הקק"ל באותן שנים את רכוש הקרקעי הגדול בעמק יזרעאל, בשרון, בעמק הירדן ועוד. עם פרוץ המאורעות בשנת 1936 הוא הסתכם בכ-371,500 דונם.¹² (ראו הנספח למאמר: מפה 1).

מאמצע שנות השלושים ועד הקמת מדינת ישראל בשנת 1948 נהפכה הקק"ל לרוכשת הקרקעות הגדולה ביותר במגזר היהודי. באותן שנים בוצע חלק הארי של רכישותיה בכל הזמנים (למעט העברת 1.33 מליון דונם מהמדינה לקק"ל בשנותיה הראשונות של המדינה). הן הסתכמו בכ-628,500 דונם (ראו הנספח למאמר: מפה 2), וביום הקמת המדינה הסתכמו רכישותיה במיליון דונם לערך.¹³

באותן שנים, מאמצע שנות השלושים, חל גם שינוי דרמטי בדרכי עבודתה של הקק"ל ברכישת קרקעות בארץ-ישראל. היא הדלה לבצע את רכישותיה רק באמצעות חברת הכשרת היישוב, וביצעה את רכישותיה יותר ויותר באמצעות גורמים נוספים. ככל שחלפו השנים התרחב הניתוק שבין שני המוסדות - הבדל תהומי לעומת הקשרים הקרובים ששררו בין שני המוסדות בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים. בד בבד ביססה הקק"ל את מנגנוניה העצמאיים לרכישת קרקעות. הם היו כפופים למטה של מחלקת הקרקעות שבלשכה הראשית בירושלים. בראשה עמד משנת 1932 יוסף ויץ.

במאמר אנו מבקשים לנתח את הגורמים שהניעו את הקק"ל להתנתק מחברת הכשרת היישוב, להתחזקת אחר תהליך יציאתה של הקק"ל לעצמאות, לבחון את דרך ארגונו של מנגנוניה העצמאיים ואת אופן פעולתם ולבדוק את ההשלכות של ארגונו מחדש של מחלקת הקרקעות בקק"ל על היחסים בין הקק"ל ובין חברת הכשרת היישוב. המאמר מתבסס ברובו

10. דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס הי"ד, לונדון 1925, עמ' 171-172. וכן ראו באצ"מ תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 1.5.1922.

11. בהרחבה למשל אצל ע' אשבל, שישים שנות הכשרת היישוב, ירושלים תש"ל; נ' אגמון (ביסטריצקי), דמויות, ירושלים תשי"א, עמ' קמז-קנד; מ' מאירוביץ, הרצפולד מספר, א, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 77-105.

12. קרן קימת לישראל, פעולות והישגים, ת"ש-תש"ו, דין וחשבון מוגש לקונגרס הציוני הכ"ב, ירושלים תש"ו, עמ' 44; פעולות הקרן הקיימת לישראל בשנת תש"ח, ירושלים תש"ט, עמ' לו.

13. פעולות הקרן הקיימת לישראל בשנת תש"ח, שם.

על חומר ארכיוני והוא נחלק לשלושה חלקים עיקריים: הראשון מנתח את הגורמים והסיבות להתנתקותה של הקק"ל מחברת הכשרת היישוב; השני בוחן את ממגנוניה העצמאיים של הקק"ל לרכישת קרקעות ואת שיטת עבודתם; והשלישי בודק את השלכות 'יציאתה של הקק"ל לעצמאות' על מערכת קשריה עם חברת הכשרת היישוב.

התנתקותה של הקק"ל מחברת הכשרת היישוב – גורמים וסיבות

מאמצע שנות השלושים, כאמור, חדלה הקק"ל לבצע את רכישותיה באמצעותה של חברת הכשרת היישוב בלבד. חברת הכשרת היישוב הוסיפה אמנם לבצע חלק ניכר מרכישות הקק"ל, באמצעות חנקין ועוזריו,¹⁴ אבל יותר ויותר רבו התקשרויות הקק"ל עם גורמים נוספים – אנשים פרטיים וחברות כאחד. נוסף על כך התנהלו גם מגעים ישירים בין מוכרי קרקעות ובין מחלקת הקרקעות של הקק"ל.¹⁵

14. מ־1936 ועד אוגוסט 1940 ביצעה הקק"ל כ־60% מרכישותיה באמצעות חברת הכשרת היישוב. על כך ראו באצ"מ תיק S25/6546, מכתב ויץ אל י' חנקין מיום 18.8.40; וכן ראו באצ"מ תיק KKL5/11820, רשימת הקרקעות שנקנו באמצעות חברת הכשרת היישוב בשנים תרצ"ה-ת"ש. והשוו לאצ"מ תיק KKL5/10514, רכוש הקרקעי של הקק"ל בעיר ובכפר, 1938. וכן השוו לאצ"מ תיק KKL5/15635, רכישת הקרקעות על־ידי הקק"ל בשנים ת"ש-תש"ו.

15. ראו למשל באצ"מ תיק KKL5/8777, מכתב מהערבי קטיט אל הקק"ל מיום 19.10.1936; שם, שם, מכתב ויץ אל מנפלד מיום 25.12.1936; שם, תיק KKL5/10516, מכתב חברת 'צור' אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 15.11.1937; שם, שם, מכתב ויץ אל חברת 'צור' מיום 19.11.1937; שם, שם, מכתב ויץ אל י' לובמן-חביב מיום 26.11.1937; שם, תיק A107/816, מכתב עורך־דין א' וינשל אל י' חנקין מיום 5.12.1937; שם, שם, מכתב י' חנקין אל ד"ר א' וינשל מיום 6.12.1937; שם, תיק S53/1675, מכתב י' טהון אל א' קפלן מיום 8.12.1937; שם, תיק KKL5/10516, מכתב ויץ אל ע' דנין מיום 12.1.1938; שם, שם, מכתב ויץ אל י' נחמני מיום 2.2.1938; שם, תיק KKL5/8905, מכתב ויץ אל חברת 'רסקו' מיום 29.6.1938; שם, תיק A246/699, מכתב ויץ אל עורך־דין א' בן־שמש מיום 28.10.1938; שם, תיק KKL5/10517, מכתב י' חנקין אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 19.12.1938; שם, שם, מכתב עורך־דין א' בן־שמש אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 10.2.1939; שם, תיק KKL5/10519, מכתב חברת 'בנה' אל אוסישקין מיום 29.5.1939; שם, שם, מכתב ויץ אל חברת 'בנה' מיום 9.6.1939; שם, שם, תזכיר א' חורי על אדמות אבו שושה מיום 16.6.1939; שם, תיק KKL5/11822, מכתב ויץ אל חברת 'צור' מיום 28.1.1940; שם, שם, מכתב ויץ אל חברת הכשרת היישוב מיום 18.2.1940; אצ"מ מיקרופילם CM428/2, פרוטוקול ישיבת מנהלים של חברת הכשרת היישוב מיום 8.12.1939; אצ"מ תיק KKL10, פרוטוקולים של ישיבות דירקטוריון הקק"ל מתאריכים אלו: 2.1.1936, 6.7.1936, 3.3.1937, 25.4.1938. למעשה כבר בתחילת 1924 קבע דירקטוריון הקק"ל כי הקק"ל לא תגביל עצמה לרכישות רק באמצעות חברת הכשרת היישוב אלא תבצע רכישות גם באמצעות חברות אחרות ובאמצעות פרטיים, וכן 'תנסה לסדר קניות קרקעות תחת הנהלתה היא עצמה'. על רקע זה הוחלט גם על נקיטת יומה בריכוז המידע על אפשרויות רכישות קרקעות, 'הקמת ארכיון שלתוכו יוכנסו באופן שיטתי ידיעות מקיפות, מפות וכל יתר החומר בנוגע לקרקעות בארץ ישראל' ומינוי עורך־דין המומחה בתחום רכישת הקרקעות. על כך ראו באצ"מ תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 29.1.1924. נראה כי ברקע

יוסף נחמני היה, למשל, אחד מאותם אנשים פרטיים שהקק"ל התקשרה עמם די מוקדם. בשנים 1922-1935 הוא התמחה ברכישת קרקעות בגליל למען פיק"א ומסוף 1935 החל לפעול באותו תחום למען הקק"ל. תחילה היתה עבודתו מתואמת עם חנקין וחברת הכשרת היישוב, שכן הוא נתבקש, במתואם עם הקק"ל, לעבוד גם למען חברת הכשרת היישוב. אבל במשך הזמן התרכז נחמני בעבודה למען הקק"ל בלבד ואף התגלעו מחלוקות בינו לבין חנקין.¹⁶

בין האנשים הפרטיים הנוספים שהקק"ל ביצעה רכישות באמצעותם נציין את יואב צוקרמן מגדרה, שהתמחה ברכישות בעיקר באזור שפלת יהודה והדרום,¹⁷ את גד מכנס מפתח תקווה,¹⁸ את עו"ד ד"ר אברהם וינשל¹⁹ ואת עו"ד אהרן בן-שמש. בן-שמש עבד למען הקק"ל גם באופן עצמאי וגם במסגרת חברת 'צור'.²⁰ בתחילת שנות העשרים עבד בן-שמש

ההחלטות הנ"ל עמדה בין היתר אי-שביעות רצון מסוימת מאופן תפקודה של חברת הכשרת היישוב, תרעומת של חוב כספי של חברת הכשרת היישוב ומחלוקת בנושא גובה העמלות – נושאים עליהם נרמזו בדיונים ובהחלטות דירקטוריון הקק"ל, ועל כך ראו שם, שם, פרוטוקולים של ישיבות דירקטוריון הקק"ל מהתאריכים: 23.2.1923, 17.5.1923, 25.9.30. וכן ראו: ע' עמית, 'המאבק על הקרקע – מדיניות קרקעית בארץ ישראל בתקופת המנדט', בתוך: ע' רוזין ור' רובין (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, חוברת טו, ירושלים תשנ"ח, עמ' 158-163, 175-178. עם זאת, בפועל, עד לאמצע שנות ה-30 הוסיפה חברת הכשרת היישוב לשמש מכשיר הרכישות של הקק"ל.

16. ראו למשל באצ"מ תיק KKL9/339, מכתב י' נחמני אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 6.11.1936; שם, תיק KKL9/22, מכתב י' ויצמן אל י' נחמני מיום 23.12.1936; שם, תיק KKL5/10516, מכתב י' נחמני אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 8.2.1938; שם, תיק A246/747, מכתב ויץ אל י' נחמני מיום 24.11.1938; שם, תיק KKL5/10517, מכתב ויץ אל ד' לווייה בדמשק מיום 9.7.1939; שם, תיק KKL9/446, מכתב י' נחמני אל מחלקת הקרקעות בלשכה הראשית של הקק"ל מיום 7.11.1939; שם, תיק KKL5/10624, מכתב סוכנות לרכישת קרקעות 'אליהו את חיים רומנו' אל י' נחמני מיום 13.11.1939; שם, תיק KKL9/339, מכתב ויץ אל י' נחמני מיום 24.11.1939; שם, מכתב ויץ אל א' רומנו מיום 24.11.1939; שם, תיק KKL5/10624, מכתב י' חנקין אל י' נחמני מיום 17.12.1939; י' ויץ, בחבלי נחלה: פרקי יומן, תל-אביב תשי"א, עמ' 557.

17. אצ"מ תיק KKL5/10517, מכתב י' צוקרמן אל ויץ מיום 3.5.1938; שם, מכתב י' צוקרמן אל ויץ מיום 10.11.1938; שם, מכתב ויץ אל חברת 'צור' מיום 23.6.1938; שם, מכתב י' צוקרמן אל ויץ מיום 8.12.1938.

18. ראו למשל: י' ויץ, בחבלי נחלה: פרקי יומן, תל-אביב תשי"א, עמ' 17, 559; אצ"מ תיק A238/8, מכתב י' חנקין אל מ' אוסישקין מיום 27.11.1939.

19. ראו למשל באצ"מ תיק A107/816, מכתב עורך-דין א' וינשל אל י' חנקין מיום 5.12.1937; שם, שם, מכתב א' וינשל אל י' חנקין מיום 6.12.1937; שם, תיק ד' S53/1675, מכתב י' טהון אל א' קפלן מיום 8.12.1937; שם, תיק KKL5/10517, מכתב א' וינשל אל י' חנקין מיום 7.12.1938.

20. ראו למשל באצ"מ תיק A246/699, מכתב ויץ אל א' בן-שמש מיום 28.10.1938; שם, תיק KKL5/10517, מכתב א' בן-שמש אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 10.2.1939; שם, תיק KKL5/10519, מכתב ויץ אל א' בן-שמש מיום 28.5.1939; שמעון בן-שמש, ריאיון בעל-פה, ירושלים 27.11.1996; הירם דנין, ריאיון בעל-פה, ירושלים 8.10.1997.

בחברת הכשרת היישוב, אך פרש על רקע יחסיו עם חנקין.²¹ יודגש כי אמנם אישים אלו פעלו למען הקק"ל, אך הם לא נחשבו עובדיה ופעולתם למען הקק"ל גם לא היתה עבודתם היחידה.

בין החברות הפרטיות שהקק"ל התקשרה עמן לשם ביצוע רכישות יש למנות בעיקר את 'צור' – חברה להכשרה ובנין בע"מ'. היא פעלה ברכישת קרקעות בכל הארץ והיתה בבעלותם של שותפים אחדים ובהם ישראל טייבר, מ' פלאי, י' שרייר ואהרן בן-שמש. בן-שמש היה יועצה המשפטי של החברה וגם ביצע רכישות בפועל.²² עוד הסתייעה הקק"ל במקרים מסוימים בחברות 'גאולה',²³ 'הנוטע',²⁴ ו'בנה'.²⁵ ויץ אף לא היסס לפעול מאחורי גבו של חנקין ולקיים קשרים ישירים עם עובדי חברת הכשרת היישוב במשרדה שבחיפה.²⁶ עד ראשית שנות הארבעים לא תוחמו מקומות עבודתם של הגורמים השונים שסייעו למחלקת הקרקעות שבקק"ל בביצוע רכישות ולא היתה מסגרת מחייבת לתיאום ביניהם. הגורמים השונים היו חופשיים בעבודתם כגורמים פרטיים.²⁷ מובן אפוא שנגרם נזק עקב

21. שמעון בן-שמש וחירם דנין, ריאיונות בעל-פה, שם.
22. אצ"מ תיק KKL5/10516, מכתב חברת 'צור' אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 15.11.1937; שם, תיק A246/699, מכתב ויץ אל א' בן-שמש מיום 28.10.1938; שם, תיק KKL5/10517, מכתב חברת 'צור' אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 6.5.1938; שם, תיק KKL5/11822, מכתב הקק"ל אל חברת 'צור' מיום 28.1.1940; שם, תיק KKL5/10475, מכתב חברת 'צור' אל הקק"ל מיום 6.9.1938; שמעון בן-שמש, ריאיון בעל-פה, לעיל, הערה 20; אצ"מ תיק KKL5/9946, מכתב חברת 'צור' אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 27.12.1937; שם, שם, מכתב ויץ אל חברת 'צור' מיום 5.1.1938.
23. שיתוף פעולה רחב בין הקק"ל לחברת 'גאולה' היה ברכישת חניתה (חנוטה). בעניין זה ראו תכתובת באצ"מ תיק KKL5/10026, ולמשל שם, שם, מכתב וינשל אל הקק"ל מיום 5.1.1938, וכן שם, תיק 385/396, מכתב גרנובסקי וויץ אל חברת 'גאולה' מיום 10.1.1938.
24. ראו למשל אצ"מ תיק KKL5/8905, מכתב ויץ אל חברת 'רסקו' מיום 29.6.1938.
25. אצ"מ תיק KKL5/10519, מכתב חברת 'בנה' אל אוסישקין מיום 29.5.1939; שם, שם, מכתב ויץ אל חברת 'בנה' מיום 9.6.1939.
26. ראו למשל אצ"מ, תיק A246/747, מכתב ויץ אל עובדי משרד חברת הכשרת היישוב בחיפה: י' סטרומזה, צ' וולף והאחים דנין (אותם כינה ויץ 'חברים לעבודה') מיום 28.10.1938; שם, שם, מכתב ויץ אל כל הנ"ל שבמשרד חברת הכשרת היישוב בחיפה מיום 24.11.1938.
27. חברת 'צור', למשל, לא תחמה את אזורי פעולתה. על כך ראו באצ"מ תיק KKL5/10516, מכתב חברת 'צור' אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 15.11.1937; שם, תיק KKL5/10517, מכתב חברת 'צור' אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 6.5.1938; שם, תיק KKL5/11822, מכתב ויץ אל חברת 'צור' מיום 15.12.1939 ומיום 17.12.1939. נציין כי בשנים 1936-1937 הועלו במוסדות תכניות ליצירת מסגרת מתאמת כוללת בין הגופים והחברות העיקריות (ציבוריות ופרטיות) שעסקו ברכישת קרקעות מערבים, אך תכניות אלו לא יצאו לפועל. על כך ראו באצ"מ תיק KKL5/8745, מכתב אל י' חורין מחברת 'כיץ' מיום 23.11.1936 בצירוף ההצעה להקמת מוסדות פיקוח וארגון לרכישות קרקעות בארץ ומכירתן בחו"ל; שם, תיק S55/201, תזכיר ק' רופין להקמת לשכת קרקעות על-יד הסוכנות היהודית; שם, תיק KKL5/8745, מכתב אל חברי הוועדה לבירור שאלת הקמת מוסדות ארגון ופיקוח בענייני קרקע מיום 31.12.1936; שם, תיק KKL5/8745, מכתב אל ויץ בדבר המועצה לארגון רכישת קרקע ופיקוח על

פעולה מקבילה של גורמים אחדים באותן רכישות. ויץ פעל בדרך כלל כדי למנוע מגעים כפולים ומשולשים על הצעה זו או אחרת שקק"ל גילתה בה עניין. הוא דרש מגורמים שהיו קשורים לקק"ל להסתלק מהצעות רכישה כאשר גורם אחר שפעל מטעמה של הקק"ל (לרבות חברת הכשרת היישוב) החל לעסוק בהצעה קודם לכן. כן דרש ויץ ממתווכים שונים להסתלק מהתערבות ברכישות שהקק"ל כבר היתה מעורבת בהן באמצעות גורמים אחרים, ולעתים הפנה את המתווכים לאותם גורמים שכבר ייצגו את הקק"ל ברכישה. מאחר שמשנת 1936 היתה הקק"ל יותר ויותר לגורם היהודי היחיד כמעט שעסק ברכישת קרקעות חקלאיות, היה קשה להתעלם מבקשותיו־דרישותיו אלו של ויץ.²⁸

למרות הנאמר כאן, במקרים מסוימים התגלע חוסר תיאום בין ויץ לחנקין, מכון או לא מכון מצדו של ויץ. כאמור, ויץ קיים קשרי עבודה ישירים גם עם עובדים בחברת הכשרת היישוב, מאחורי גבו של חנקין. לפיכך התהוו כפילויות לא רצויות, וגם חנקין או עובדיו וגם הגורמים הפרטיים שהקק"ל היתה קשורה עמם טיפלו באותה הצעת רכישה. מצב שכזה לא רק תרם להתחדדות היחסים שבין חנקין לוויץ ובין חנקין לאלה שפעלו למען הקק"ל, אלא אף פגע בעצם הרכישה. כך קרה, למורת רוח כל הצדדים, שברכישות בגליל היו מעורבים ביוזמנית וללא תיאום חנקין, עו"ד אברהם וינשל ועובדי משרד חברת הכשרת היישוב בחיפה.²⁹ בתחילת דצמבר 1938 כתב למשל וינשל לחנקין: '... מוסרים לי כי פקידי המשרד החיפאי של חברת הכשרת היישוב טיפלו לא רק בעניין חרבת אל מעסוב, כי אם גם נכנסו במשא ומתן בנוגע לאדמות ערבין, ג'ורדיה ואדמית. אין לי שום אפשרות לבדוק את נכונות הידיעה הזאת. אבל בלי ספק חשוב מאד שאדע מה נרחש בעניין הזה שהנני מטפל בו כבר מזמן רב. לא יתכן שיגידו לי לטפל בקניית הקרקע ובזמן טיפולי יכנסו אנשים

מכירת קרקעות ליהודים בארץ ובגולה מיום 24.1.1937; שם, תיק S25/6542, מכתב ויץ אל א' קפלן מיום 17.5.1937 בעניין מסקנות הוועדה שדנה בהצעה להקמת מועצות לארגון ורכישת קרקע בארץ ישראל (המסמך מופיע גם בתיקים KKL5/8745, א' S53/1686).

28. ראו למשל אצ"מ תיק KKL5/8777, מכתב ויץ אל א' אליאך מיום 6.3.1936; שם, מכתב ויץ אל חברת 'צור' מיום 30.9.1937; שם, תיק J85/396, מכתב אוסישקין אל ד' גלוסקין מיום 7.12.1936; שם, תיק KKL9/22, תמצית פרוטוקול הישיבה המשותפת שבין א' גרנובסקי ל' חנקין מיום 25.3.1937; שם, תיק KKL5/10516, מכתב ויץ אל המרכז החקלאי של ההסתדרות הכללית מיום 17.12.1937; שם, מכתב ויץ אל ק' לאני מיום 28.12.1937; שם, מכתב גרנובסקי אל ד' כהן מיום 28.12.1937; שם, תיק KKL5/10517, מכתב ויץ אל חברת 'צור' מיום 23.6.1938; שם, מכתב ויץ אל טייכמן מיום 11.12.1938; שם, תיק KKL5/11822, מכתב ויץ אל סוכנות הקרקעות ד' גלנץ ומ' ריפן מיום 11.12.1939 ומיום 20.12.1939; שם, מכתב ויץ אל חברת 'צור' מיום 15.12.1939, מיום 17.12.1939 ומיום 25.12.1939.

29. אצ"מ תיק KKL5/10517, מכתב ויץ אל ד' לוויה מיום 9.7.1939; שם, תיק KKL9/448, מכתב י' נחמני אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 7.11.1939; שם, תיק KKL9/339, מכתב ויץ אל י' נחמני מיום 24.11.1939; שם, תיק KKL5/10625, מכתב י' חנקין אל י' נחמני מיום 17.12.1939; שם, תיק KKL5/11822, מכתב ויץ אל חברת 'צור' מיום 15.12.1939; שם, מכתב ויץ אל ד' גלנץ ומ' ריפן מיום 31.12.1939.

אחרים במשא ומתן עם הבעלים או עם המתווכים בנוגע לקניית הקרקע בשביל אותו הקונה עצמו [הקק"ל]. הדבר גורם רק לעליית המחירים ותסבוכות שונות הגורמות לעיכוב בגמר הקניה ...'. לאחר שהציב שורה של דרישות, סיכם וינשל את מכתבו: '... רק באופן כזה אפשר יהיה להבטיח את ריכוז הפעולה ולהימנע מהתחרות בלתי מובנת ביחס לקניית הקרקע בשביל אותו קונה עצמו ...'³⁰.

מדוע מ-1936 שללה הקק"ל מחברת הכשרת היישוב בלעדיות או כמעט-בלעדיות ברכישת קרקעות בשבילה? מדוע היא פנתה אז 'לרעות בשדות זרים' שונים ומגוונים לצד שירותיה של הכשרת היישוב? דומה כי את התשובה לכך יש למצוא בהשפעת הגורמים הבאים: ראשית, רכישות הקרקע של הקק"ל גדלו, ואילו חברת הכשרת היישוב צמצמה את פעילותה מפאת אילוצים שונים. שנית, אנשי קק"ל התאכזבו מכך שחברת הכשרת היישוב וחנקין דחו את הצעותיהם להנהיג שינויים בדרכי עבודתם ולייעל אותן, ובעיקר דחו את ההצעות לשפר את התיאום בין חנקין להנהלת הקק"ל. שלישית, 'שני מלכים' כמו ויץ וחנקין התקשו לחלוק כתר אחד. רביעית, בהנהלת הקק"ל שררה התמרמרות רבה על כך שחברת הכשרת היישוב לא עמדה בהתחייבויותיה. וחמישית, אחרי שפרצו 'המאורעות' ב-1936, התגלעו הבדלי השקפות בין ראשי הקק"ל לחנקין על רכישת קרקעות באמצעות הון לאומי – על דרך הפעולה שיש לנקוט ועל היקפה. בשורות הבאות נדון אפוא בהשפעתם של חמשת הגורמים שנמנו.

התרחבות היקף פעילותה של הקק"ל נוכח קשיי חברת הכשרת היישוב

הקק"ל נערכה להגדיל באופן משמעותי את רכישת קרקעות לעומת היקף הרכישות לפני שנת 1936. הניעו אותה סיבות שהוזמן גרמן – עיקרן המאורעות שפרצו ב-1936 ובעקבותיהם תכנית החלוקה הבריטית מ-1937 וההכרה, מנקודת ראות ציונית, להרחיב משמעותית את המפעל ההתיישבותי לצורך השגת יעדים מדיניים. נוסף על כך, עתה לא היה מדובר עוד ברכישת שטחים נרחבים של אפנדים ובעלי אחוזות בודדים, אלא בדרך כלל עמדה על הפרק רכישת שטחים מצומצמים יותר של מאות בעלים, וזו הצריכה מאמץ מיוחד לאיתור המוכרים והחלקות.

חברת הכשרת היישוב התקשתה 'לספק את הסחורה'. היא התקשתה לבצע בעת ובעונה אחת כמה רכישות נרחבות ומורכבות, שכן אמצעייה התדלדלו משמעותית: ראשית, היא

30. אצ"מ תיק KKL5/10517, מכתב א' וינשל אל י' חנקין מיום 7.12.1938. וכן ראו שם, שם, מכתב חנקין אל משרד חברת הכשרת היישוב בחיפה מיום 7.12.1938; שם, תיק A107/816, מכתב א' וינשל אל י' חנקין מיום 5.12.1937; שם, שם, מכתב י' חנקין אל א' וינשל מיום 6.12.1937; שם, תיק ד' S53/1675, מכתב י' טהון אל א' קפלן מיום 8.12.1937; שם, תיק A246/747, מכתב ויץ אל עובדי משרד חברת הכשרת היישוב בחיפה: סטרומוזה, וולף ודינן מיום 24.11.1938; שם, תיק KKL5/10517, מכתב י' חנקין אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 19.12.1938.

הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב

רכשה את זיכיון החולה בשנת 1935, ולא הצליחה למוכרו לקק"ל ולחברת אמיק"א (חברה משותפת לחברת יק"א ולקרן העזרה שמטרתה לעסוק בהתיישבות חקלאית); שנית, 'המאורעות' צמצמו במידה רבה מאוד את השקעותיו של ההון הפרטי ברכישות קרקע חקלאית, וכך נותרה חברת הכשרת היישוב עם מלאי קרקעות וקשיי נזילות; שלישית, בזמן 'המאורעות' החריפו השגות הגבול והחמירה בעיית האריסים בקרקעות החברה; ורביעית, הורעו אז תנאי האשראי של החברה. כל אלה פגעו ביכולת הפעולה של החברה ולכן לא היתה מסוגלת להיענות לדרישותיה המתרחבות של הקק"ל. בתנאים שנוצרו, הנהלת הקק"ל לא היתה יכולה להמשיך ולהישען כמעט רק על חברת הכשרת היישוב. היא החלה אפוא באותו פרק זמן ליוזם שיתוף פעולה עם ההון הפרטי ברכישות חקלאיות.³¹

אכזבה בקק"ל ומאבק ויץ-חנקין

כבר בשנות העשרים התגלעו הבדלי השקפות בין שני הגופים - הקק"ל וחברת הכשרת היישוב - על רקע אינטרסים מנוגדים. חברת הכשרת היישוב וחנקין לא נטו לקיים את לשונו ואת רוחו של ההסכם שחתמו עם הקק"ל בראשית שנות העשרים. מתוקף היותה הקונה העיקרית של אדמות חברת הכשרת היישוב, תבעה ממנה הקק"ל בשנות השלושים יתר תיאום ושיתוף בתהליך רכישות הקרקע. לדעת הקק"ל, תקלות שונות מפאת אי-תיאום הסבו לקרן נזקים כספיים. עוד היא הציעה לחברת הכשרת היישוב לצרף כוחות מנוסים נוספים אל מעגל העוסקים ברכישת קרקעות בחברה, או לתאם בינם ובין הקק"ל. הצעות ותביעות כאלו הועלו עוד לפני אמצע שנות השלושים ואחר כך הועלו אף ביתר תוקף.³² ייתכן שהיה להן רק רקע ענייני וייתכן שהן ביטאו תסכול חריף, שכן חברת הכשרת היישוב היתה חייבת במידה רבה את קיומה לקק"ל,³³ ואף על פי כן היא מידרה את הקרן גם מנושאים בעלי זיקה ישירה לענייניה. מכל מקום, אימוץ ההצעות היה פוגע בהכרח בחנקין

31. 'י כץ, 'יצירת התשתית הקרקעית הציונית בארץ ישראל - מדיניות ומעשה רכישות הקרקע של הממסד הציוני בשנים 1897-1948', ספר תולדות היישוב, האקדמיה הישראלית למדעים בשיתוף עם מוסד ביאליק, בדפוס; אצ"מ תיק S25/6546, מכתב משותף של 'י ויץ וא' גרנובסקי אל 'י חנקין מיום 18.8.1940; שם, שם, מכתב 'י חנקין אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 11.8.1940; 'י ויץ, בחבלי נחלה: פרקי יומן, תל-אביב תשי"א, עמ' 16; 'י גולדשטיין, 'חידוש רכישת האדמות בגליל העליון המזרחי בתקופת המנדט', ר' קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ ישראל - רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 254-259.

32. אצ"מ תיק S25/6546, מכתב משותף של 'י ויץ וא' גרנובסקי אל 'י חנקין מיום 18.8.1940. על מערכות היחסים שבין שני הגופים בשנות ה-20 הראשונות ראו: ע' עמית, 'המאבק על הקרקע - מדיניות קרקעית בארץ ישראל בתקופת המנדט', ע' רוין ור' רובין (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, חוברת טו, ירושלים תשנ"ה, עמ' 151-178.

33. ראו למשל אצ"מ תיק J85/396, מכתב מ' אוסישקין אל 'י גלוסקין מיום 7.12.1936.

– בריכוז רכישת הקרקעות בידי, כדרכו עשרות שנים, ובמעמדו הלא-מעורער בתחום.³⁴ חברת הכשרת היישוב, ובמיוחד חנקין, דחו אפוא את ההצעות, וכך '... לא מצאה הנהלת הקק"ל דרך אחרת, כי אם לפעול לפי שיטתה, כלומר לשלוט על ענייניה, גם אם למטרה זו תצטרך להשתמש בכוחות אחרים מחוץ לחברתכם...' ³⁵.

אין ספק כי ויץ, מנהל מחלקת הקרקעות בקק"ל, בעל האישיות הדומיננטית ואיש אמונו של יושב-ראש דירקטוריון הקק"ל מנחם אוסישקין, לא היה יכול להשלים עוד עם היותו 'מחוץ לתמונה' ועם שליטתו המלאה של חנקין על הכוונת הרכישה; קל וחומר שעה שהקק"ל היתה לגורם היהודי העיקרי ברכישת קרקעות לחקלאות. גם סביר כי זקנתו של חנקין (הוא היה בן יותר משבעים במחצית השנייה של שנות השלושים; ויץ היה בן פחות מחמישים באותו זמן) הגבירה את שאיפותיו של ויץ לתפוס את מקומו של חנקין בהנהגת המפעל הלאומי של גאולת האדמה. דחיקת חנקין באמצעות הרחבת ההתקשרויות של הקק"ל עם סוכני רכישה נוספים היתה אפוא בלתי-נמנעת.³⁶ יוקרתה הפיננסית והתפקודית של חברת הכשרת היישוב נפגעה אז, כאמור, וכל הזרקורים הופנו לקק"ל, וכך היה נוח לוויץ לתפוס הנהגה במערכת של רכישות הקרקע ולהחליף בכך את חנקין. בדרך 'לתפיסת ההנהגה' לא היסס ויץ לחבור אל עובדי השדה של חברת הכשרת היישוב מאחורי גבו של חנקין.³⁷ כעבור זמן הם עברו לעבוד בקק"ל בניהולו של ויץ.³⁸

34. על דרכי עבודתו של " חנקין ברכישת קרקעות והרכיזויות הרבה שבה דגל ראו, בין היתר, אצל א' גרנות, נתיבות ומפלסים, ירושלים ותל-אביב תשי"ב, עמ' 167-173; נ' אגמון (ביסטריצקי, דמויות, ירושלים תשי"א, עמ' קמז-קנד; מ' מאירוביץ, הרצלד מספר, א, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 77-105; 'ידיעות המרכז החקלאי', דצמבר 1945, עמ' 2-7.

35. ראו הערה 32 – משם הציטוט. וכן ראו אצ"מ תיק KKL5/3273, מכתב ויץ אל מ' אוסישקין מיום 18.7.1929.

36. שמעון בן-שמש, ריאיון בעל-פה, ירושלים 27.11.1996, 8.10.1997; חירם דנין, ריאיון בעל-פה, ירושלים 8.10.1997. נציין כי עוד ב-1929 התלונן ויץ בפני מ' אוסישקין על חוסר שיתוף פעולה שנוהג ' חנקין ומידור הקק"ל בכל הקשור בענייני הקרקע בכלל וביחס לאפשרות רכישת קרקעות בפרט. ויץ עמד על האבסורד שבדבר הביע חשש שהדבר נובע מכוונת חברת הכשרת היישוב לתפוס את השליטה בכל הקשור לרכישת קרקעות וקביעת המדיניות הקרקעית הציונית. ויץ קבל על 'שמוסדנו הקרקעי [הקק"ל] שעליו הוטל התפקיד החשוב ביותר לנהל את הפוליטיקה הקרקעית של העם העברי, נמצא במצב של חוסר ידיעה, מבלי לדעת את הכיוון ואת הרוח שלצדם יש להפנות ולכוון את ההגה...'. על כן דרש כי '...הגיעה, אפוא, השעה, שהקרן הקיימת לישראל, תנהל באמת את הפוליטיקה הקרקעית לא בתורת נפעלת אלא פועלת ומפעילה...'. על כך ראו אצ"מ תיק KKL5/3273, מכתב ויץ אל מ' אוסישקין מיום 18.7.1929.

37. אצ"מ תיק A246/747, מכתב ויץ אל עובדי משרד חברת הכשרת היישוב בחיפה: ' סטרומזה, צ' וולף והאחים דנין מיום 28.10.1938; שם, שם, מכתב ויץ לנ"ל מיום 24.11.1938; שם, תיק KKL5/10517, מכתב ' חנקין אל משרד חברת הכשרת היישוב בחיפה מיום 7.12.1938; שם, שם, מכתב א' וינשל אל ' חנקין מיום 7.12.1938; שם, שם, מכתב ויץ אל חנקין מיום 12.12.1938.

38. ראו להלן.

הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב

מלכתחילה חנקין לא רווה נחת מכניסתו של ויץ לתפקיד מנהל מחלקת הקרקעות בקק"ל.³⁹ עתה לא נותרו לו הרבה בררות. הוא פנה במכתבים לראשי המוסדות, לרבות נשיא ההסתדרות הציונית חיים וייצמן,⁴⁰ ותקף בהם את התקשוריותיה המתרחבות של הקק"ל עם גורמים שמחוץ לחברת הכשרת היישוב. חנקין טען ששיטת פעולה זו תסב נזק למפעל גאולת הקרקע. עם זאת, לא היה בכוחו להחזיר את הגלגל אחורה ולהשיב את הקק"ל לחיקה של חברת הכשרת היישוב.

'... קשה לי להבין את כל השיטה שלכם בעניין קניית קרקעות', כתב חנקין בפברואר 1937 ללשכה הראשית של הקק"ל, 'אתם עוזבים את המשרד הרשמי - חברת הכשרת היישוב - והולכים אל סרסורים, משלמים מחירים גבוהים ופעולות אלו מזיקות לכל הפוליטיקה הקרקעית שלנו. ...'.⁴¹ הוא חזר ומחה לאורך השנים 1937-1939, ובשלהי 1939 כתב לאוסישקין בחריפות על התקשורתה עם 'הסרסורים נטולי המצפון':

... ידוע לכם יפה מאד כמה זמן, מאמצים והוצאות רבות השקיעה חברתנו בקניית אדמת סמארה. והנה עכשיו כשעמדנו אנו לגמור עם המוכרים ... הופיע מכנס ומספיק היה לו רק להרים את ידו בכדי לקטוף את הפרי הבשל, פרי עמלנו היגע והארוך הזה. האם לא היה זה מחובתכם לבלי לתת יד למר מכנס בעניין הזה, כי אם להגיד לו בפירוש מהרגע הראשון שאסור לו להיכנס בעניין הזה ... בכדי לבלי להתחרות בנו בשעה שישנו רק קונה אחד [הקק"ל]. כדאי רק לציין בהודמנות זו שלולא נכנס מר מכנס בעניין הקניה הנ"ל היתה חברתנו, בהעדר כל מתחרה, בטח מצליחה להויל את המחיר ולרכוש עבורכם את הקרקע הזו בתנאים הנוחים ביותר ובמינימום של הוצאות. ... גאולת הארץ היא מטרת קיומה של הקק"ל והיא גם מטרת פעולתה של חברת הכשרת היישוב. קשה אפוא להבין למה זה לא נעבוד שכם אחד מתוך הבנה הדדית והכרת האחריות ההיסטורית שרובצת עלינו לגבי עמנו המדולדל. ...

וחנקין הוסיף במכתבו:

[ב]כל הפעולות הללו - שרשימתן הולכת ונעשית מדי יום ביומו יותר ארוכה - חותרים תחת קיומה של חברת הכשרת היישוב: אתם מטשטשים את ערכה, מגבילים ומשתיקים לגמרי את עבודתה. כדאי להזכיר בין שאר הדברים כמה צרות נגרמות לנו מצדכם עד שאנו מקבלים מאתכם את כספינו, בשעה שאתם מזדרזים תמיד לשלם מיד במזומנים עבור כל קרקע שלא נרכש באמצעותנו. אבל באותו הזמן אל לכם לשכוח שאתם גם מכתמים על-ידי כל הפעולות הנ"ל את שמה הטוב של קרן הקיימת שמזדהית

39. על פי עדותו של חירם דנין (בריאיין בעל-פה עמי בירושלים, 8.10.1997), שעבד במחיצת ויץ חנקין, דרש ויץ מחנקין עם כניסתו לתפקיד דוחות מפורטים על רכישות המבוצעות עבור הקק"ל. בתגובה התריס חנקין בפני אוסישקין 'האם הצעיר הזה יתן לי הוראות?!'.

40. אצ"מ תיק KKL5/10468, מכתב ויץ חנקין אל ח' וייצמן מיום 2.11.1938.

41. אצ"מ תיק A238/8, מכתב ויץ חנקין אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 7.2.1937.

באופן ישר עם הסרסורים [מתווכים] נטולי המצפון הרוכשים עבורכם את הקרקע מבלי להקפיד על אמצעיהם. אתם מרשים שיטילו באופן כזה צל כבד על המוסד הלאומי שכל כך יקר לכולנו ומוסרים בידי שונאינו המושבעים מבחוץ את המכשיר המסוכן ביותר. צר לי מר אוסישקין היקר ... אבל מוטב מכל הבחינות שתעמוד בעוד מועד על האמת המרה בכל מערומיה ושתנקוט באמצעים הנמרצים הדרושים בכדי לעקור את הרע שהשתרש כל כך במחלקה שלכם המטפלת ברכישת קרקעות. ...⁴²

חנקין דרש, ללא הצלחה, מן הסוכנים החדשים שעבדו למען הקק"ל להסתלק מהתקשרויות עם ערבים.⁴³ אולם הוא לא היה יכול לעשות דבר מעבר למחאה ונאלץ להשלים עם המצב שנוצר ולהודות כי חברת הכשרת היישוב איננה יכולה עוד לקבוע כל '... פוליטיקה [מדיניות] קרקעית בלי הקק"ל כי אם הקק"ל מתקשרת עם סרסורים שונים, לא תסכון שום פוליטיקה שתקבע'.⁴⁴

אי מילוי התחייבויות מצד חברת הכשרת היישוב

בקק"ל רווחה תחושה שכספי הקק"ל שנמסרו לחברת הכשרת היישוב אינם משמשים למטרתם. חברת הכשרת היישוב איבדה את תפקיד רוכש הקרקעות הבלעדי של הקק"ל גם בגלל אכזבת הקק"ל מכישלונה של חברת הכשרת היישוב לעמוד בהתחייבויותיה. בייחוד רב היה הכעס בקק"ל על שתברת הכשרת היישוב לא מילאה את ההתחייבות לפנות את האריסים מאדמות יקנעם. הקק"ל רכשה אותן מחברת הכשרת היישוב עוד בסוף 1934. אייפנינום חיבל קשות בתהליך התיישבותה של קבוצת 'הזורע'. בגלל מחדל של חברת הכשרת היישוב, הקק"ל לא הצליחה למלא את התחייבויותיה־שלה, נפגע האמון שרחשו לקק"ל גורמים

42. אצ"מ תיק A238/8, מכתב י' חנקין אל מ' אוסישקין מיום 27.11.1939. וכן ראו שם, תיק KKL5/8895, מכתב י' חנקין אל מ' אוסישקין מיום 6.2.1938; שם, תיק KKL5/10468, מכתב י' חנקין אל ח' ויצמן מיום 2.11.1938; שם, תיק KKL5/10517, מכתב י' חנקין אל הקק"ל מיום 19.12.1938. וכן ראו אצ"מ תיק A238/8, מכתב י' חנקין אל הקק"ל מיום 7.2.1937; שם, תיק KKL5/8346, מכתב י' חנקין אל הקק"ל מיום 27.4.1937; שם, מכתב י' חנקין אל הקק"ל מיום 21.5.1937.

43. אצ"מ תיק ד' S53/1675, מכתב י' טהון אל א' קפלן מיום 8.12.1937. במכתב לא' וינשל שפעל עבור הקק"ל בין היתר ברכישות בגליל העליון, כתב חנקין בין השאר: '...ידוע לך שמוסד חברת הכשרת היישוב בא"י בע"מ מרכזו בידי את כל הפעולה הנוגעת לרכישת קרקעות בארץ ישראל ואין לך רשות להיכנס בתפקידה. אתה הנך עו"ד ועליך להתעסק במקצועך, ואם הנך רוצה לעזור במידת כוחותיך, הננו מודים לך בעד עזרה זאת אבל עזרתך צריכה להיות רק בתפקיד עורך דין בלבד ובשכר עורך דין'. על כך ראו: אצ"מ תיק A107/816, מכתב י' חנקין אל א' וינשל מיום 6.12.1937.

44. אצ"מ מיקרופילים מס' CM428/2, פרוטוקול ישיבת המנהלים של חברת הכשרת היישוב מיום 8.12.1939. וכן ראו אצ"מ תיק KKL9/446, מכתב י' נחמני אל מחלקת הקרקעות בלשכה הראשית של הקק"ל מיום 7.11.1939. והשוו למכתבו של י' חנקין ללשכה הראשית של הקק"ל מיום 7.2.1937.

שונים שבאו לסייע להתיישבותה של 'הזורע' וניזוקו הכנסות הקק"ל. אבל יותר מן הביקורת שהופנתה על עצם אי-העמידה בהתחייבויות, רב היה הוועם בקק"ל על דרך טיפולה של חברת הכשרת היישוב בסוגיה. נטען כי במשך זמן רב 'חברת הכשרת היישוב סובבה בכחש את הקק"ל ואת הקיבוץ גם יחד', ואף הועלה חשד כי חברת הכשרת היישוב העדיפה את האינטרסים של המתיישבים הפרטיים במושבה יקנעם על אלה של הקק"ל ו'הזורע'.

אין זה מתפקידנו להכריע בשאלה אם צדקה הקק"ל בביקורת הקשה שהטיחה בחברת הכשרת היישוב, אך חשוב לענייננו להכיר את המתח הרב ששרר בין שני הגופים. חוסר האמון והחשדנות שאפיינו את יחסיהם ודאי תרמו לתהליך ההיפרדות ביניהם. בדיון מיוחד של דירקטוריון הקק"ל על הסוגיה באוקטובר 1937, הציע ויץ לגנות בחריפות את התנהגותה של חברת הכשרת היישוב ולדרוש בחזרה את הכסף שהשקיעה הקק"ל ביקנעם בצירוף ריבית וכן את ההשקעות ביישוב 'הזורע'. חבר הדירקטוריון הרב מאיר ברלין תבע צעדים חריפים נגד חברת הכשרת היישוב ואילו אוסישקין, יושב-ראש הדירקטוריון, הדגיש כי 'העובדה הנידונה היא רק חוליה בשרשרת העובדות המרובות של אי-קיום התחייבויותיה של חברת הכשרת היישוב כלפי הקק"ל. הנהלת הקק"ל לא הביאה אותן לידיעת חברי הדירקטוריון מפני הסנטימנט לגבי מר יהושע חנקין. אולם הפעם נעשתה על-ידי חברת הכשרת היישוב כלפי הקק"ל עוולה יוצאת מן הכלל שאין לעבור עליה בשום פנים מבלי תגובה מתאימה ופעולה נמרצת'. אברהם גרנובסקי (לימים גרנות), מראשי הקק"ל, היה הקיצוני בדיון. הוא תבע להציב אולטימטום לפינוי האריסים, ואם חברת הכשרת היישוב לא תעמוד בו, 'תפסיק הקק"ל את קשרי העבודה עמה'.

הדירקטוריון הסתפק בהחלטה לשגר מכתב חריף לחברת הכשרת היישוב ולא להציב אולטימטום כהצעת גרנובסקי, שכן ניתוק מוחלט לא היה מעשי – הקק"ל היתה מעורבת עם הכשרת היישוב ברכישות לא מעטות במקומות שונים 'ואין כל אפשרות לקק"ל להסתלק מהקניות האלו באמצע'.⁴⁵ נוסף כי עניין הפינוי לא בא לסיומו גם שנה אחר כך, ובישיבת דירקטוריון הקק"ל ביולי 1938 הושמעו שוב דברים קשים וחריפים נגד חברת הכשרת היישוב, אך גם אז לא הוחלט לנתק כליל את קשרי העבודה עמה.⁴⁶

45. וכן ראו בהרחבה אצ"מ תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 18.10.1937 – משם כל הציטוטים. וכן ראו אצ"מ תיק S7/404, מכתב ויץ אל המשרד המרכזי לישוב יהודי גרמניה בארץ ישראל מיום 18.4.1937. במכתב זה הדגיש ויץ: '...הקק"ל לא תסכים ולא תרשה שום פעולה של התיישבות על אדמת נוקיב (לימים עין-גב), לפני שהיא תימסר לרשות הקק"ל, על-ידי חברת הכשרת היישוב, מפורות ופנויה מאריסים לכל גבולותיה. סבורים אנו כי אתם תהיו תמימי דעה אתנו לא לשוב ולעשות כמשגה שנעשה באדמת "יקנעם" [מרכאות במקור] שחוסר האיפרוז שהיה מובטח על-ידי חברת הכשרת היישוב, מעכב עד היום בפעולות הישובים שלהם האדמה הזאת מיועדת...'. בריאיון בעל-פה ציין הנ"ל את הקשיים העצומים שהיו כרוכים בפינוי האריסים על-ידי חברת הכשרת היישוב בשל חוק האריסים. לטענתו, דירקטוריון הקק"ל לא הבין זאת שכן הושפע מדיווחיו של ויץ, לפיהם יש לתלות האשם באופן מוחלט בחברת הכשרת היישוב.

46. אצ"מ, תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 6.7.1938. וכן ראו שם, תיק KKL5/10468, מכתב ויץ אל 'י חנקין מיום 24.2.1939 הקובל על אי-פינוי האריסים מאדמות 'ריחניה',

המחלוקות בין חנקין לקק"ל על המדיניות הקרקעית הציונית

נוסף על בעיית אי-פינוי הארסים מהקרקע שנרכשה ביקנעם התגלעו בשנים 1936-1939 חילוקי דעות מהותיים בין הקק"ל לחנקין על המדיניות הקרקעית הכוללת של הממסד הציוני באותן שנים. המחלוקת הראשונה התגלעה עוד ב-1936, מיד אחרי שפרצו 'המאורעות'. חנקין תבע להעניש את הערבים בהפסקה מוחלטת של רכישות קרקע מידיהם, עד שיביעו חרטה על מעשיהם ויכרתו אתנו ברית שלום בהתאם למנהגי הארץ, ברית שבה יוכרו ויוכרו חרטתם ושתוף עבודתם אתנו בעתיד מתוך הכרת זכויותינו'.⁴⁷ אוסישקין היה אחד ממכותבי ההצעה. הוא נדהם מעצם ההצעה ובייחוד מכך שהיא באה מחנקין, אדם שכל ימיו דגל בהמשך העבודה המעשית בארץ-ישראל בכל תנאי. אוסישקין גם שלל את ההיגיון שמאחורי ההצעה וביטא בכך גם את ההשקפה הכללית בקק"ל. את תגובתו לחנקין הוא סיכם: 'לא ידידי, לא נלך בדרך זו אחריך'.⁴⁸

זמן לא רב אחר כך התגלעו מחלוקות נוספות: חנקין תמך נחרצות בחלוקת הארץ, כהצעת הוועדה המלכותית הבריטית ('ועדת פיל') בקיץ 1937,⁴⁹ ואילו אוסישקין היה משוללי ההצעה התקיפים. חנקין גם לא ייחס דחיפות לביצוע רכישות קרקע בגליל בשלהי 1937, כעמדת הסוכנות היהודית והקק"ל. הן חתרו להבטיח את הכללת הגליל בגבולות המדינה היהודית כאשר תבוצע החלוקה,⁵⁰ ואילו חנקין הקיש גזרה שווה מן העובדה שהרכוש הקרקעי היהודי בסביבות באר-שבוע לא הניע את הוועדה המלכותית להציע שהאזור ייכלל בגבולות

כפי שהתחייבה חברת הכשרת היישוב. נציין כי בתחילת 1939 האשימה חברת הכשרת היישוב את גרנובסקי כי בביקורו באירופה חיזוה דעה שלילית אודות המגרשים בחפצי-ב-ההוצעו על ידי חברת הכשרת היישוב למכירה ובכך גרם לה נזק. על כך ראו אצ"מ תיק KKL5/8895, מכתב י' טהון אל א' גרנובסקי מיום 21.3.1939. וכן ראו אודות תלונות נוספות מצד חברת הכשרת היישוב על הקק"ל באצ"מ, שם, מכתב י' טהון אל מ' אוסישקין מיום 5.8.1938.

47. אצ"מ תיק KKL5/7421, מכתב י' חנקין אל הוועד הפועל הציוני בציריך מיום 19.8.1936. חצי שנה קודם לכן, בתחילת 1936, הגיש חנקין תכנית לרכישה של כארבעה מיליון דונם בכל רחבי הארץ. על כך

ראו שם, תיק S25/6546, תכנית י' חנקין לגאולת הארץ במשך עשר השנים הבאות מיום 7.1.1936.
48. אצ"מ תיק KKL5/7421, מכתב מ' אוסישקין אל י' חנקין מיום 19.2.1937 (המכתב נמצא גם בתיק KKL5/8741. וכן ראו על יחסי אוסישקין-חנקין, 'יחסים שלא היו מתוקנים כל עיקר... ועל התמרמרותו של אוסישקין על שלא פעם העמיד חנקין את הקק"ל לפני עובדות מוגמרות שלא היו מקובלות עליה, נעשו בכספיה ולעתים גם גרמו לה להפסדים - אצל מ' מאירוביץ, הרצפלד מספר, א, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 94-95, הציטוט לקוח משם; וכן שם, שם, עמ' 103.

49. אצ"מ תיק KKL5/10468, מכתב י' חנקין אל ח' ויצמן מיום 2.11.1938. ראו גם: שם, שם, מכתב י' חנקין אל י' גרנובסקי מיום 18.11.1937. וכן שם, שם, מכתב י' גרנובסקי אל י' חנקין מיום 24.11.1937.

50. ראו למשל אצ"מ KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 6.12.1937. וכן שם, תיק S25/10250, תזכיר שנכתב ביום 6.12.1937, קרוב לוודאי בידי בן-גוריון בעקבות ישיבת הדירקטוריון הנ"ל שהתקיימה באותו יום. ראו גם שם, תיק A107/816, מכתב א' וינשל אל י' חנקין מיום 5.12.1937.

המדינה היהודית. הוא גרס אפוא שאין טעם מדיני לרכישות בגליל; 'האנגלים לא יתחשבו אם יהיו לנו כמה אלפי דונמים והם יעשו כפי שהם ימצאו לנכון לטובתם...' ⁵¹

יותר משנה אחר כך הוסיף הנקין לדבוק ברעיון שהחלוקה היא הדרך היחידה לפתרון הסכסוך היהודי-ערבי – גם אחרי שהובהר שהבריטים אינם עומדים ליישם את תכניתה של הוועדה המלכותית והיא איננה מעשית בעיניהם. דבקותו ברעיון החלוקה הניעה את הנקין לטעון כי יש להתרכז ברכישת קרקעות רק בגבולות תכנית החלוקה החלופית שגובשה בסוכנות ב-1938 והוגשה לבריטים. ⁵² בקק"ל סברו אחרת. אמנם לפני שהובהר כי הבריטים לא יישמו את הצעתה של ועדת פיל, אכן נטו בקק"ל להעדיף רכישות שיבטיחו את גבולות החלוקה שהציעה הסוכנות, אולם משהובהר כי רעיון החלוקה ירד משולחנם של הבריטים, המליץ ויץ לבצע רכישות נרחבות דווקא באותם אזורים שוועדת פיל הציעה לא לכלול בגבולות המדינה היהודית, ובמרכזם ההר ביהודה, בשומרון ובגליל. '... עם רכישת השטחים הנ"ל נרחיב בבת אחת את גבולותינו. זו [רכישת השטחים] תהיה כיבוש הארץ באופן ממשי ויצירת תריס בפני כל מיני תכניות של חלוקת הארץ באיזו צורה שהיא העלולה להופיע מחדש...' ⁵³

עם פרסום הספר הלבן באמצע 1939 הציע הנקין לכל הממסד הציוני לחדול כמעט לגמרי מרכישת קרקעות. הנמקתו העיקרית היתה ההנחה כי הלחץ הכלכלי עקב הפסקת הרכישות יאלצם לבקש מן הממשלה לבטל את הגזרות. הוא אף הוסיף והניח כי הפסקת הרכישות תזויל כללית את מחירי הקרקעות. ⁵⁴ גם הפעם שלל אוסישקין נחרצות את הנימוקים ואת המסקנות והתקשה להאמין כי אכן נכתבו הדברים בקולמוסו של הנקין. כך סוכמה תגובתו:

... אני מצטער מאד על השקפותיך, ואני מפחד עוד יותר, שאם בעל ההשקפה הזאת הוא הנקין – האיש שסימל במשך יובל שנים את הרעיון והפעולה של גאולת הארץ – ישפיע הדבר השפעה קטסטרופלית על האחרים. לפני שנשיג דבר מה אצל הערבים, מובטחני שנשיג אצל היהודים את אשר לא פיללנו: יחס של אדישות ורפיון ידיים כלפי כל תקוותינו לרעיון הגאולה ולקק"ל. ⁵⁵

דומה כי חילוקי הדעות המהותיים תרמו אף הם לתמורה ביחסי הקק"ל וחברת הכשרת היישוב ולהתקשרותה של הראשונה עם גורמים נוספים שעסקו עבודה ברכישת קרקעות.

51. אצ"מ תיק A107/816, מכתב י' הנקין אל א' וינשל מיום 6.12.1937. הוא הדגיש כי אינו מאמין שגם התיישבות מידית על הקרקעות הנרכשות תסייע בקביעת גבולות החלוקה.
52. אצ"מ תיק KKL5/10468, מכתב י' הנקין אל ח' ויצמן מיום 2.11.1938. על פרטי תכנית החלוקה של הסוכנות ובכללם תכנית הגבולות, ראו בהרחבה אצל י' כץ, מדינה בדרך, ירושלים 2000.
53. אצ"מ תיק KKL5/10517, מכתב ויץ אל מ' אוסישקין בתוקף תפקידו כנשיא הוועד הפועל הציוני מיום 31.10.1938.
54. אצ"מ תיק KKL5/10468, מכתב י' הנקין אל הנהלת הסוכנות מיום 1.6.1939; שם, שם, מכתב מ' אוסישקין אל י' הנקין מיום 6.6.1939 (המכתב נמצא גם בתיק S25/9837).
55. אצ"מ תיק KKL5/10468, מכתב מ' אוסישקין אל י' הנקין מיום 6.6.1939 (המכתב נמצא גם בתיק S25/9837).

הקמת המנגנון העצמאי של הקק"ל, הקמת סניפיה ושיטת 'האזוריות'

ניסיון מוצלח בהתקשרויותיה של הקק"ל עם גורמים פרטיים וחברות מלבד חברת הכשרת היישוב לצורך רכישות קרקע; החרפה בתלונות ההדדיות של הקק"ל וחברת הכשרת היישוב והעמקת הסכסוך בין שני הגופים, ובראש ובראשונה הסכסוך בין ויץ לחנקין; התמעטות ניכרת ברכישות החקלאיות שביצעה חברת הכשרת היישוב בשעה שהקק"ל היתה מוכרחה להרחיב באופן ניכר את רכישות הקרקע, מסיבות מדיניות ויישוביות, באזורים רבים ובעת ובעונה אחת – כל אלה הניעו את הקק"ל לגבש לעצמה מנגנון רכישות עצמאי ולהפעילו בשיטת 'האזוריות'.

משרדים (סניפים) של הקק"ל וסוכנים שהיו קשורים עמה בלעדית נפרסו בארץ, וכל אחד הופקד על אזור מסוים שהגדירה ותחמה מחלקת הקרקעות בקק"ל. כך ביקש ויץ להבטיח כי בכל אזור של הארץ יפעל רוכש יהודי אחד בלבד מטעם הקק"ל, והוא יפעל רק מטעמה. בכך חזר למעשה ויץ לאותה גישה שהניעה את הממסד הציוני לקבוע מלכתחילה כי חברת הכשרת היישוב תרכז בידיה את כל רכישות הקרקע ליהודים בארץ, על כל היתרונות שבכך.

ריכוז, תיאום, קבלת ההחלטות והכוונה של פעולת המשרדים והסוכנים – כל אלה היו בידי ויץ ועוזריו במחלקת הקרקעות בלשכה הראשית של הקק"ל בירושלים. ויץ עצמו הרבה לסייר ולבקר במשרדים המקומיים ולהנחות את פעולת ראשיהם. הוא נעזר לא מעט בשורה של עורכי דין (אהרן בן-שמש, מרדכי עליאש, יוסף סטרומזה ואחרים). העניינים המשפטיים

היו מורכבים במיוחד מזמן שנחקק חוק הקרקעות בפברואר 1940.⁵⁶

ויץ סיכם את עיקריה של שיטת הפעולה החדשה במכתב לישראל טיבר (איש היוזמה הפרטית שהתמחה ברכישת קרקעות) באוגוסט 1943:

... ביסוד המנגנון הפועל ברכישת קרקע חקלאית בשביל הקק"ל הונח העיקרון של "אזוריות", כלומר שהארץ מחולקת לאזורים מסוימים, אשר בכל אחד מהם פועל אורגן קבוע האחראי לביקוש ולהיצע, להגשמה ולפעולה בכל השייך לרכישת קרקע ולהחזקתה באזורו. ואין עליו לטפל באיזו צורה שהיא אפילו בצורה פסיבית באיזו הצעה שהיא שבאזור אחר אלא אם הוא נקרא לכך במפורש. כמוכן שכל אורגן אזורי כפוף להנהלה הראשית של הקק"ל בנוגע לקביעת קווי הפעולה וכיוצא בזה. שיטה זו, פיזור וריכוז באותו מנגנון, כבר הוכיחה בעליל את יעילותה, כי לדעתי הודות לה יכלה הקק"ל

56. אצ"מ תיק KKL5/12715, מכתב ויץ אל י" טיבר מיום 27.8.1943; שם, תיק S25/10641, מכתב חנקין אל הקק"ל מיום 11.8.1940; שם, תיק S25/6546, מכתב ויץ אל י" חנקין מיום 18.8.1940; י" ויץ, בחבלי נחלה: פרקי יומן, תל-אביב תשי"א, עמ' 16-17, 553-556; נ' ביסטריצקי (עורך), בנתיב ההגשמה: קובץ לכבוד יוסף ויץ ליובלו השישים, ירושלים תש"י, עמ' 157-165; אצ"מ תיק KKL5/12803, פרוטוקול העניינים שנידונו במשרד הקק"ל בחיפה בהשתתפות עורך-דין א' בן-שמש מיום 15.6.1944; שם, תיק KKL5/12809, תמצית הדיון שהתקיים במשרד הגליל של הקק"ל בימים 22-25 ביוני 1944; ש' בן-שמש, ריאיון בעליפה, ירושלים 27.11.1996.

הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב

להשיג בשנים האחרונות עליה הדרגתית ברכישותיה עד כדי מכסה של חמישים אלף דונם ויותר לשנה למרות הקשיים הגוברים והולכים משנה לשנה.⁵⁷

השיטה החדשה הבטיחה לוויץ שליטה מלאה על התהליכים של רכישות הקרקע לקק"ל. היו אפוא סיבות אחדות לפיתוח שיטת האזוריות ולעצם ההתקשרויות של הקק"ל עם גורמים נוספים על חברת הכשרת היישוב. חוק הקרקעות, הגבלות אחרות וקשיים בביצוע רכישות אפיינו כאמור את שנות הארבעים וחייבו אף הם את שיטת 'האזוריות'.⁵⁸ נוסף על כך ויץ קיווה שהשיטה תסייע לסלק מהשוק מתווכים וסוחרים קרקעות שסיבכו לדעתו רכישות של הקק"ל וגרמו להאמרת מחירים. הוא סירב בדרך כלל להיכנס עמם למשא ומתן והפנה אותם למופקדים האזוריים מטעמו. לעתים אף דרש מהם להסתלק מעיסוק ברכישות.⁵⁹ כך, למשל, חברת 'מפעל ובנין' הציעה לבצע רכישות בשביל הקק"ל באזורים שונים בארץ, ותשובתו היתה שלילית: 'בודאי ידוע לכם שלקק"ל ישנו מנגנון שלם העוסק ברכישת קרקע בכל אזורי הארץ ואין לנו צורך בסוכנויות ובמתווכים שמחוץ למנגנון שלנו, ולא עוד אלא שלדעתנו כל הטיפול ברכישת קרקע מחוץ למנגנון של הקק"ל עלול לגרום נזק לעניינים הקרקעיים שהם בלאו הכי קשים וחמורים'.⁶⁰

חמישה משרדים אזוריים היו למחלקת הקרקעות, אף כי מעמדם הפורמלי לא היה זהה. שניים מהם היו סניפי הקק"ל ויתרם משרדי סוכנים שלא נמנו עם עובדי הקרן אך פעלו רק למענה. בטבריה הוקם 'משרד הגליל' ויוסף נחמני הופקד עליו. נחמני הצטרף אז לקק"ל. בתחילה נקרא המשרד 'קרן קימת לישראל בע"מ - מחלקת הקרקעות מהזו הצפון' ואחר כך 'קק"ל בע"מ - משרד הגליל'. המשרד היה אחראי על נפות טבריה וצפת. 'משרד חיפה וסביבותיה' נפתח בתחילת 1943, אחרי הסכם בין הקק"ל ובין חברת הכשרת

57. אצ"מ תיק KKL5/12715, מכתב ויץ אל י' טיבר מיום 27.8.1943. אודות חשיבותם של המשרדים האזוריים בהישגיה של הקק"ל ראו גם דבריהם של ויץ וגרנובסקי ב: נ' ביסטריצקי (עורך), בנתיב ההגשמה: קובץ לכבוד יוסף ויץ ליובלו השישים, ירושלים תשי"ז, עמ' 10-12 (דבריו של גרנובסקי); 'דפים יומיים', שירות התעמולה של הלשכה הראשית של הקק"ל, 14.5.1945 - נאום ויץ בוועידה החקלאית, עמ' 5-6.

58. י' ויץ, בחבלי נחלה: פרקי יומן, תל-אביב תשי"א, עמ' 16-18; ש' בן-שמש, ריאיון בעל-פה, ירושלים 7.4.1997.

59. אצ"מ תיק KKL5/12715, מכתב ויץ אל י' טיבר מיום 27.8.1943; שם, שם, מכתב ויץ אל פנחסביץ מיום 14.12.1941; שם, תיק KKL5/11822, מכתב ויץ אל חברת 'צור' מיום 15.7.1941; שם, תיק KKL5/12715, מכתב ויץ אל ד"ר פ' יוסף מיום 2.2.1943; שם, תיק KKL5/11871, חוזר הלשכה הראשית של הקק"ל אל לשכות הקק"ל מיום 23.3.1943 'על המצב ברכישת קרקעות בשנה הרביעית של המלחמה' (המסמך נמצא גם בתיקים ו' S53/437, S8/92, KKL5/10072; שם, תיק KKL5/13921, מכתב ויץ אל משרד הקק"ל בחיפה מיום 14.11.1943; שם, שם, מכתב ויץ אל י' אבולעפיה מיום 18.4.1944; שם, תיק KKL5/12715, מכתב ויץ אל י' טיבר מיום 20.1.1942.

60. אצ"מ תיק KKL5/13921, מכתב ויץ אל חברת 'מפעל ובנין' מיום 17.8.1945.

היישוב. סניף חברת הכשרת היישוב שם נסגר ועובדיו (יוסף סטרומזה, צבי וולף, אהרן דנין ואליהו דורא) נעשו עובדי הקק"ל. עוד קודם לכן נכרך עיקר עיסוקם סביב ענייני הרכישות של הקק"ל. 'משרד חיפה וסביבותיה' היה מופקד על נפות חיפה, עכו, נצרת, בית-שאן, ג'נין ושכם.

על אזור השרון, ובתוכו נפות תול-כרם, יפו וחלק מרמלה, היו מופקדים סוכני הקק"ל גד ומשה מכנס ממשרד בתל-אביב. סוכן נוסף, יואב צוקרמן, היה אחראי ממשרדו בתל-אביב על אזור הדרום והנגב - נפות עזה, חברון, באר-שבע וחלק מרמלה. על העבודה בנפות ירושלים, יריחו, רמאללה וחלק מרמלה היה אחראי סוכן הקק"ל פנחס מרגלית; ב-1942 יזם ויץ שותפות בין מרגלית לישראל טיבר, מבעליה של חברת הנדל"ן 'צור', לימים חברת 'מרום'. חברה זו הופקדה מטעם הקק"ל על הנפות האלה.⁶¹

הפקידים בסניפי חיפה וטבריה היו עובדי הקק"ל לכל דבר וקיבלו את משכורתם לפי דרגתם מהלשכה הראשית, ואילו המשרדים של סוכני הקק"ל היו עצמאיים והשתכרו עמלות קבועות מראש על פי ההתקשרות עם הקק"ל.⁶² נציין כי כבר בשנת 1937 נפתח בחיפה סניף של הקק"ל, 'משרד עמק זבולון', אך עיסוקו הוגבל לעמק זבולון.

ויץ, כאמור, דרש מהמופקדים על המשרדים שלא לחרוג מהטריטוריה שתחם להם כדי למנוע משא ומתן כפול עם הערבים, העלאת מחירים ונזקים לרכישה. אף על פי כן, לפעמים היו גם חריגות, למורת רוחם של ויץ ושל המשרדים הנוגעים בדבר.⁶³ על המשרדים הוטל 'להכיר את בעלי הקרקע, את היחסים ביניהם לבין השלטונות וביניהם ובין המנהיגים הערבים, לדעת את נכסיהם ואת מצבם הכספי ולבוא אתם בדברים בכל הנוגע למיקח קרקעות אם שלהם עצמם ואם של אחרים. בדרך זה נתחברו ונתידדו עם ערבים שונים, ששירתו את עניינינו בכל הזדמנות ושעת כושר'. המשרדים הם שביצעו כאמור את הרכישות. עיון בתיקים רבים ממשרד הגליל למשל, מלמד כי המשרד ליקט בעבודת נמלים נתונים רבים על בעלי הקרקעות באזורו, עסק במדידות ובמפוי, העביר את ההצעות לרכישה למחלקת הקרקעות בלשכה הראשית בירושלים, ניהל את המשא ומתן עם המוכרים, טיפל בכל ענייני הארסים, סיפק את החומר הרלוונטי לעורכי הדין במקרה של משפטים, היה

61. אצ"מ תיק KKL5/11901, מכתב ויץ אל סטרומזה, וולף ודנין מיום 5.3.1940; שם, שם, מכתב מוהילבר אל א' גרנובסקי בעניין סניפי הקק"ל מיום 24.3.1943; שם, תיק KKL5/12809, רשימת העובדים במשרד הגליל; שם, תיק KKL5/13921, תזכיר ויץ בעניין 'הצעת תכנית לפעולות קרקעיות בשנת תש"ה' מיום 30.10.1944; י' ויץ, בחבלי נחלה: פרקי יומן, תל-אביב תשי"א, עמ' 16-17; י' כץ, ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון 1940-1947, רמת-גן 1992, עמ' 45-46.

62. אצ"מ תיק KKL5/7408, מכתב א' בורוכוב אל משרד עמק זבולון מיום 5.4.1937; שם, תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 29.1.1946.

63. ראו למשל אצ"מ, תיק KKL5/12377, מכתב ויץ אל ג' מכנס מיום 2.8.1942; שם, תיק KKL9/443, מכתב י' נחמני אל משרד הקק"ל בחיפה מיום 8.12.1944; שם, שם, מכתב ויץ אל משרד הקק"ל בחיפה מיום 25.1.1945.

הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב

פעיל בניהול המשפטים עצמם והציג את תביעות הקק"ל לפני הפקידים האחראים על הסדר הקרקעות.⁶⁴

יחסי הקק"ל עם חברת הכשרת היישוב אחרי הארגון-מחדש

הקמת המשרדים האזוריים החריפה את היחסים בין הקק"ל לחברת הכשרת היישוב ובעיקר בין ויץ לחנקין. חברת הכשרת היישוב הבינה שהארגון-מחדש בקק"ל מרוקן אותה למעשה מתוכן עבודתה העיקרי, אך לא היתה מסוגלת לשנות את הדברים.⁶⁵ המשבר הכלכלי שנקלעה אליו במחצית השנייה של שנות השלושים החריף בשנות הארבעים. הוא ניתב אותה למעט ברכישות חקלאיות ולהתמקד ברכישות עירוניות. כאן לא נוכל להעמיק בניתוח גורמי המשבר, אך נציין אחדות מסיבותיו: כאמור, חלק ניכר מהון החברה הושקע ברכישה של זיכיון החולה והיא לא הצליחה לפדות את השקעתה; המאורעות ומלחמת העולם השנייה הפחיתו במידה ניכרת ביותר את הביקוש של בעלי הון פרטי בארץ ובעולם לקרקע בארץ, והחברה נותרה אפוא עם מלאי ניכר של נדל"ן, ללא יכולת למוכרו; אירעו כמה הסתבכויות בעסקאות רכישה שהסבו לחברה הוצאות ניכרות לזמן רב; האשראי הבנקאי הצטמצם על רקע מלחמת העולם השנייה; רווחיה של החברה מרכישות שבביל הקק"ל התכווצו במידה ניכרת אחרי שהקרן אימצה שיטת פעולה חדשה ודחקה את רגליה של החברה מרכישות למענה.⁶⁶

64. ראו למשל י' ויץ, בחבלי נחלה: פרקי יומן, תל-אביב תשי"א, עמ' 17-18, משם הציטוט; אצ"מ תיק KKL9/22, מכתב י' נחמני אל א' חנקין מיום 12.3.1940; שם, תיק KKL5/11822, מכתב חברת 'צור' אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 15.4.1940; שם, תיק KKL9/21, מכתב ויץ אל י' נחמני מיום 6.6.1940; שם, תיק KKL5/12715, מכתב ג' מכנס אל י' ויץ מיום 17.8.1942. וכן ראו: שם, תיקים KKL9/443, KKL9/178, KKL9/238, KKL9/339, KKL9/386, KKL9/356, KKL9/290, KKL9/446, KKL9/308, KKL9/246, KKL9/184. בתיקים אלו פרטים רבים על עבודתם של המשרדים האזוריים בכל התחומים. ראו גם נ' ביסטריצקי (עורך), בנתיב ההגשמה: קובץ לכבוד יוסף ויץ ליובלו השישים, ירושלים תשי"ב, עמ' 10-13.

65. אצ"מ תיק KKL5/10641, מכתב י' חנקין אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 11.8.1940 (המסמך נמצא גם בתיק S25/6546); שם, תיק KKL5/10641, מכתב משותף של ויץ וא' גרנובסקי אל י' חנקין מיום 18.8.1940 (המסמך נמצא גם בתיק S25/6546); שם, תיק S53/16882, 'דין וחשבון על המצב בחברת הכשרת היישוב בא"י בע"מ' מיום 15.11.1940 שנערך בידי ס' הירש; שם, תיק S53/1682, תזכיר 'על תפקידיה של חברת הכשרת היישוב', בלא תאריך, אך ככל הנראה מסוף 1942 או תחילת 1943.

66. חברת הכשרת היישוב בארץ ישראל בע"מ, דין וחשבון לשנת 1938, ירושלים 1939; חברת הכשרת היישוב בארץ ישראל בע"מ, דין וחשבון לשנת 1939, ירושלים 1940; חברת הכשרת היישוב בארץ ישראל בע"מ, דין וחשבון לשנת 1940, ירושלים 1941; חברת הכשרת היישוב בארץ ישראל בע"מ, דין וחשבון לשנת 1941, ירושלים 1942; חברת הכשרת היישוב בארץ ישראל בע"מ, דין וחשבון לשנת 1942, ירושלים 1943; חברת הכשרת היישוב בארץ ישראל בע"מ, דין וחשבון לשנת 1943, ירושלים 1944; חברת הכשרת היישוב בארץ ישראל בע"מ, דין וחשבון לשנת 1944, ירושלים 1945; חברת

התנתקות הקק"ל מחברת הכשרת היישוב אכן תרמה לא מעט לקשיי החברה, אך בעיני חנקין זו היתה הסיבה הבלעדית לקשיי החברה והוא דרש מהקק"ל לשאת באחריות. הוא אף האשים את הקק"ל בחתרנות נגד קיומה של חברת הכשרת היישוב, למשל בהפעלת חברה-בת של הקק"ל, 'הימנותא', בקנייה ומכירה של קרקעות בשביל מגור ההון הפרטי. במסד הציוני זה היה תפקיד מובהק של חברת הכשרת היישוב. על רקע זה תבע חנקין בקיץ 1940 מהקק"ל 'לתקן את העוול הנורא שנעשה על-ידיכם לגבי חברתנו' ולהעניק מיד לחברת הכשרת היישוב סך 20 אלף לא"י, כדי שהיא תוכל לפדות חובות שזמן פרעונם קצר.⁶⁷ במכתב מנומק דחו ויין וגרנובסקי את האשמותיו של חנקין ואת תביעתו. לטענתם חברת הכשרת היישוב, ולמעשה חנקין עצמו, הניעו במידה רבה את הקק"ל להתנתק מחברת הכשרת היישוב. הם גם האשימו את חברת הכשרת היישוב בתסבוכות ובנזקים שנגרמו לקק"ל. בסיכום מכתבם הדגישו ויין וגרנובסקי: 'אנו דוחים מעלינו בהחלט כל אשמה שהיא ברעה שבאה לחברתכם, כשם שאיננו מוכנים לקבל חלק בטובה שהיתה לה בימים הטובים. ... האינטרסים של הקק"ל קודמים בשבילנו לכל, ובשום אופן לא נסכים להטיל על כתפות הקק"ל משאות שתכרע חס וחלילה תחתם. ...'⁶⁸ אמנם הקק"ל היתה מוכנה לסייע לחברת הכשרת היישוב ולדחות את פירעון החובות של חברת הכשרת היישוב לקרן, אך היא סירבה לתת לה מענקים. היא עמדה בסירובה גם כאשר במהלך הסכסוך בין שני הארגונים רבו בעלי מניות בחברת הכשרת היישוב שחדלו לתרום לקק"ל.⁶⁹ למרות ההאשמות ההדדיות,⁷⁰ לא פסקו המגעים בין שני הגופים. לחברת הכשרת היישוב

הכשרת היישוב בארץ ישראל בע"מ, דין וחשבון לשנת 1945, ירושלים 1946; דין וחשבון של חברת הכשרת היישוב בא"י בע"מ, מוגש לקונגרס הציוני העשרים ושניים, בזל דצמבר 1946, ירושלים 1946; אצ"מ פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם מיום 6.1.1942; שם, מיקרופילם CM428/2, פרוטוקול ישיבת מנהלים של חברת הכשרת היישוב מיום 19.8.1940; שם, שם, פרוטוקול ישיבת מנהלים מיום 5.9.1940; שם, תיק א' S53/1682, 'דין וחשבון על המצב בחברת הכשרת היישוב בא"י בע"מ' מיום 15.11.1940 שנערך בידי ס' הירש; שם, תיק ב' S53/1682, פרוטוקול ישיבת ועד המנהלים של חברת הכשרת היישוב מיום 21.12.41; שם, תיק KKL5/11917, מכתב י' טהון מחברת הכשרת היישוב אל א' קפלן מיום 18.1.42; שם, שם, מכתב חברת הכשרת היישוב אל הקק"ל מיום 12.6.42; שם, תיק א' S53/1682, תזכיר של ש' טל מאפ"ק אודות התפתחות עסקי חברת הכשרת היישוב בע"מ בשנת 1941 והערות לתזכיר על-ידי ע' אשבל מיום 29.7.1942; ארנסט כהן, 'חברת הכשרת היישוב ותפקידיה', הארץ, 19.11.1941; מ' אטר, 'חברת הכשרת היישוב וסיכוייה', שם, 25.8.1943.

67. אצ"מ תיק KKL5/10641, מכתב י' חנקין אל הלשכה הראשית של הקק"ל מיום 11.8.1940 (המסמך נמצא גם בתיק S25/6546).

68. אצ"מ תיק KKL5/10641, מכתב משותף אל ויין ושל א' גרנובסקי אל י' חנקין מיום 11.8.1940 (המסמך נמצא גם בתיק S25/6546).

69. אצ"מ תיק KKL5/10641, מכתב הוועד הארצי של הקק"ל בא"י אל הלשכה הראשית מיום 23.7.1941; שם, שם, מכתב א' גרנובסקי אל הוועד הארצי של הקק"ל בא"י מיום 13.8.1941; שם, תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת הדיקטוריון מיום 24.12.1942.

70. ראו למשל אצ"מ תיק KKL5/11821, מכתב ויין אל משרד חברת הכשרת היישוב בחיפה, ובו הוא מתלונן על העמלות הגבוהות שגובה חברת הכשרת היישוב ועל כך שהיא מוכרת שטחים לקק"ל על פי

היה אינטרס להיחלץ ממלאי הקרקעות החקלאיות שהיה בידה באמצעות הסכמים עם הקק"ל. החברה גם היתה מעוניינת למסור לקרן התקשוריות עסקיות שלא הושלמו תמורת החזר השקעותיה באותן התקשוריות. גם לקק"ל היה אינטרס בהסדרים עם חברת הכשרת היישוב, שכן חוב החברה לקרן היה בסוף 1940 אלף לא"י.

בשיחות בין שני המוסדות הסתמנה מגמה שהקק"ל תרכוש את הקרקעות החקלאיות שהיו בידיה של חברת הכשרת היישוב, וכן את זכויותיה בהתקשוריות שלא הושלמו, והתמורה תכוסה בחלקה מחשבון החובות של חברת הכשרת היישוב לקק"ל. כך, בסוף 1942 נחתמו בין שני הגופים חוזים להעברת הזכויות של חברת הכשרת היישוב לקק"ל בקרקעות בסביבות באר-שבע (כ-6,200 דונם), מצפון לירושלים (1,200 דונם), בעמק זבולון (דמון-בירוה - כ-2,700 דונם) ובעבר הירדן. בעבר הירדן דובר בכ-17,000 דונם שרכשה חברת הכשרת היישוב ב-1934 מריצ'רד יוז מירושלים. היה ברור לקק"ל שרכישת שטח זה חורגת מתחום עבודתה שכן לא היתה כוונה להתיישב בו, אך היא ייחסה ערך פוליטי לרכישת אדמות בעבר-הירדן וסברה שיהיה אפשר להשתמש בהן לשם חילופין עם קרקעות ערביות בעמק בית-שאן.⁷¹

חברת הכשרת היישוב חתמה על חוזים אלו בתחושה כי למעשה ניצלה הקק"ל את מצבה הקשה של החברה. כך נכתב בתזכיר פנימי: '... ואשר למגמה לשחרר אותנו מהשקעות בקרקע חקלאית, רכשה אמנם הקק"ל מאתנו קרקעות ידועות וגם זכויות על קניות בלתי-גמורות. בעיקר היו אלה קרקעות אשר בתנאים החוקיים של הזמן הזה אי אפשר היה לרכושן, ורק הודות להכנותינו מלפני שנים, שעלו לנו במאמצים גדולים, יכלה הקק"ל להשיג עתה את השטחים החשובים האלה. ובכל זאת היה עלינו במקרים אחדים להעביר לקק"ל את זכויותינו בהפסד מסוים מהשקעותינו'.⁷² בסוף 1943 הסכימה הקק"ל לרכוש את יתרת שטחי

חישוב של דונם טורי ולא דונם מטרי. כך גם ראו חילופי מכתבים קשים בין ויץ לע' אשבל מחברת הכשרת היישוב, שם, תיק KKL5/12824; מכתב ויץ אל חברת הכשרת היישוב מיום 1944.21.4; שם, מכתב ע' אשבל אל הקק"ל מיום 1944.25.4; שם, מכתב ויץ אל חברת הכשרת היישוב מיום 1944.1.5; שם, מכתב ע' אשבל אל הקק"ל מיום 1944.4.5. וכן ש' בן-שמש, ריאיון בעל-פה, ירושלים 1997.7.4.

71. אצ"מ תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 1942.12.24; שם, מיקרופילם CM428/2, פרוטוקול ישיבת מנהלים של חברת הכשרת היישוב מיום 1940.8.19 ומיום 1940.9.5; שם, תיק KKL5/10641, מכתב א' גרנובסקי אל הוועד הארצי של הקק"ל בא"י מיום 1941.8.13; שם, תיק ב' S53/1682, פרוטוקול ישיבת המנהלה של חברת הכשרת היישוב מיום 1941.12.14; שם, פרוטוקול ישיבת המנהלה של חברת הכשרת היישוב מיום 1942.2.27; שם, מיקרופילם CM428/2, פרוטוקול אספת מנהלים של חברת הכשרת היישוב מיום 1942.5.5 ומיום 1942.11.12; שם, תיק KKL5/11917, מכתב ע' אשבל אל הקק"ל מיום 1942.6.12; שם, תיק ב' S53/1682, פרוטוקול ישיבת המנהלה של חברת הכשרת היישוב מיום 1942.5.7, 1942.10.11, 1942.12.3, 1943.1.5, 1943.12.18; שם, תיק KKL5/11917, מילואים להסכם בין הקק"ל לחברת הכשרת היישוב מיום 1942.12.28; שם, פרוטוקול הישיבה המשותפת בין הנהלת הקק"ל לבין הנהלת חברת הכשרת היישוב מיום 1943.1.17 (המסמך נמצא גם בתיק KKL5/11901. וכן ראו: צ' אילן, הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן 1871-1946, ירושלים תשמ"ה, עמ' 409-410.

72. אצ"מ תיק ב' S53/1682, תזכיר 'על תפקידיה של חברת הכשרת היישוב', בלא תאריך, אך ככל הנראה מסוף 1942 או תחילת 1943.

חברת הכשרת היישוב ביקנעם ואף נטלה את האחריות לפינוי האריסים. ההסכם שחרר את חברת הכשרת היישוב מנטל כבד.⁷³

שני הגופים התדיינו גם על העברת המנגנון של הפקידים שעסקו ברכישת קרקעות חקלאיות מחברת הכשרת היישוב לקק"ל. שני הגופים היו מעוניינים להעביר את המנגנון מהחברה לקרן, שכן חברת הכשרת היישוב מיעטה לרכוש קרקע חקלאית, ואילו הקק"ל הרבתה לרוכשה ופיתחה לשם כך את שיטת האזוריות. לבסוף הוסכם ביניהן כי המשרד של חברת הכשרת היישוב בחיפה יעבור על עובדיו לרשותה של הקק"ל. המשרד התמחה ברכישות חקלאיות בצפון. בעקבות ההסכם נפתח כזכור משרד הקק"ל בחיפה, והוא הופקד על רכישות באזור חיפה ובסביבותיה.⁷⁴

נציין עוד כי לטענת חברת הכשרת היישוב נכרך הסכם ההעברה בהבנה לא-כתובה בין שני הגופים שחברת הכשרת היישוב תקבל לידיה מונופול על רכישות ומכירות של קרקעות עירוניות. החברה טענה כי הקרן הפרה הבנה זו. לא ברור האם אכן נרקמה הבנה מעין זו, אך הסכם כתוב לא מצאנו. מכל מקום, הקק"ל עסקה באותן שנים גם ברכישות עירוניות, ולא כולן התבצעו באמצעות חברת הכשרת היישוב.⁷⁵

חנקין עצמו לא צורף למנגנון העובדים של הקק"ל. מעמדו בחברת הכשרת היישוב הלך ונחלש. באפריל 1941 הוא הציע לוויץ להעסיקו בתור עצמאי, ללא זיקה לחברת הכשרת היישוב. חנקין הציע שהוא יקשור למען הקק"ל עסקאות רכישה של קרקע בשרון. ההיקף הכספי של העסקאות המוצעות היה 60 אלף לא"י. ויץ דחה את ההצעה. כך הוא כתב בתשובתו לחנקין:

הרינו להודיעך כי אחרי דיון יסודי בהצעתך, כי לצערנו אין באפשרותנו להבטיח לכב' עבודה בקניית קרקעות בשרון. ההתקשרויות העומדות וקיימות, מכוונות ברובן בשביל ההון הפרטי ומיעוטן לקק"ל, מבטיחות לנו שטח די גדול במידה כזו שלא יהיה לנו צורך בקניות נוספות למשך שנה בערך. ואשר לקניות באזורים אחרים מצבנו הכספי שולל מאתנו כל יכולת להגשים התקשרויות נוספות כל שהן בזמן האחרון. ...⁷⁶

73. אצ"מ תיק ב' S53/1682, פרוטוקול ישיבת המנהלה של חברת הכשרת היישוב מיום 10.11.1943. וכן ראו גם מיקרופילם CM428/2, פרוטוקול ישיבת מנהלים של חברת הכשרת היישוב מיום 19.8.1940 ומיום 5.9.1940.

74. אצ"מ תיק ב' S53/1682, תזכיר 'על תפקידיה של חברת הכשרת היישוב', בלא תאריך, אך ככל הנראה מסוף 1942 או תחילת 1943; שם, תיק KKL5/11917, זיכרון דברים מהישיבה המשותפת בין הנהלת הקק"ל לבין הנהלת חברת הכשרת היישוב מיום 17.1.1943 (המסמך נמצא גם בתיק KKL5/11901); שם, תיק ב' S53/1682, פרוטוקול ישיבת המנהלה של חברת הכשרת היישוב מיום 18.2.1943.

75. אצ"מ תיק ב' S53/1682, תזכיר 'על תפקידיה של חברת הכשרת היישוב', בלא תאריך, אך ככל הנראה מסוף 1942 או תחילת 1943; שם, תיק KKL5/13861, מכתב ויץ אל א' גרנובסקי מיום 6.5.1944; קרן קיימת לישראל, פעולות והישגים, ת"ש-תש"ו - דין וחשבון מוגש לקונגרס הציוני הכ"ב, ירושלים תש"ו, עמ' 54-59.

76. אצ"מ תיק KKL5/10641, מכתב ויץ אל י' חנקין מיום 5.4.1941.

הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב

אולם מתברר כי לפחות סיום המכתב לא היה מדויק, בלשון המעטה. ויץ התחמק. לא היה לו עניין שחנקין יהיה אחראי על פעולות חשובות של מחלקתו. עם זאת, הקק"ל הפקידה בידי חנקין את פינוי האריסים מוואדי קבאני. במחצית הראשונה של 1943 היא נאלצה ליטול תפקיד זה לידיה מפאת הירידה בבריאותו הגופנית של חנקין.

אשתו של חנקין, אולגה, דרשה ממנו בצוואתה לעסוק בגאולת הארץ עד גיל שמונים. בתחילת 1943, שנתיים לתום המועד, הוא דרש שהקק"ל תממן במשך שנתיים את הוצאות משרדו, 50 לא"י לחודש, כדי שיוכל להמשיך לרכוש קרקעות כמצוות אשתו. ויץ וגרנובסקי סירבו והציעו לו שהקק"ל תממן את כתיבת זכרונותיו. 'כשיסודרו [הזכרונות] יהיה להם ערך היסטורי-חינוכי כעת ולעתידי עוד יותר', נימקו ויץ וגרנובסקי את הצעתם, והוסיפו כי הזכרונות יקדמו גם את ענייני הקק"ל. חנקין לא נענה להצעה ונותר בדרישתו. היא הועלתה אפוא לדיון בדירקטוריון הקק"ל. לא נותר אז כל קשר פורמלי בין הקק"ל ובין חנקין ומבחינת הקק"ל היה מדובר בהוצאה מיותרת (כדברי גרנובסקי 'דבר נפסד מבחינה מעשית וכספית'). אף על פי כן, הדירקטוריון החליט פה אחד להתחשב בעברו של חנקין ובזכויותיו בגאולת הארץ ולהיענות לדרישה. אף הוחלט שהקרן תממן את מלוא הוצאות משרדו, אם לא תצליח לשכנע את חברת הכשרת היישוב להשתתף בהוצאות. 'אסור לנו להעמיד אותו במצב כזה שעלול לקרב את קצו ...', אמרו חברים בדירקטוריון הקק"ל, 'ועל-ידי זאת [היענות לדרישה] נחסוך מעצמנו לזות-שפתיים ומוסר כליות אחר כך ...', הוסיפו. ואכן, עד מותו של חנקין בשלהי 1945 מימנה הקק"ל את משרדו.⁷⁷

סיכום

עם חידוש העבודה ההתיישבותית של הציונים בארץ-ישראל, מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה, רוכזה בידיה של חברת הכשרת היישוב הפעולה המורכבת של רכישות הקרקע לגופים המזוהים עם ההסתדרות הציונית. ריכוז הפעולה בידיה של חברת הכשרת היישוב נועד להקנות יתרון חשוב לחברה, וממילא ללקוחותיה, גם לעומת קוני קרקעות אחרים וגם לעומת המוכרים. קונה מרכזי שריכוזו בידיה את עיקר הביקוש החליש כמובן את כוח המיקוח של המוכרים.

ההחלטה לרכוש את הרכישות בידי חברת הכשרת היישוב נבעה גם מניסיונה העשיר של החברה ברכישת קרקע בזמן השלטון העות'מאני וגם מן העובדה שיהושע חנקין היה 'המוציא

77. אצ"מ תיק KKL5/11902, מכתב י' חנקין אל הקק"ל מיום 17.3.1943; שם, שם, מכתב ויץ אל י' חנקין מיום 18.6.1943 - משם הציטוט בעניין ההצעה להעלות את זיכרונותיו של חנקין על הכתב; שם, תיק KKL10, פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 1.7.1943 - משם ציטוט דבריהם של גרנובסקי ואחרים בדירקטוריון. וכן ראו שם, תיק KKL5/11902, מכתב ויץ אל י' חנקין מיום 4.7.1943; שם, תיק KKL5/12805, מכתב א' גרנובסקי אל י' חנקין מיום 19.7.1944.

והמביא' בענייני הרכישות של החברה, ולא היה שני לו בקניות קרקע למען יהודים בארץ-ישראל מאז שלהי המאה התשע-עשרה. אמנם הקק"ל הוקמה בראשית המאה העשרים, אבל רק מאוחר יותר החלה הקרן להתעניין בביצוע רכישות, וגם הרכישות שביצעה היו מצומצמות ולא נוהלו באמצעות מנגנון רכישות עצמאי.

נראה כי בשנות העשרים היה נוח לקק"ל שעמד לרשותה גוף מנוסה ברכישת קרקעות, מעין 'קבלן' שחסך ממנה את הצורך להתמחות גם בתחום הזה. אך 'חלוקת העבודה' ברכישת הקרקע בארץ בין גוף מממן (הקק"ל) לבין גוף מבצע (חברת הכשרת היישוב) היתה יכולה להתקיים רק כאשר היא שירתה את שני הצדדים ורק בתנאי ששררו ביניהם יחסי אמון – כאשר חברת הכשרת היישוב היתה יכולה לספק לקק"ל את 'הסחורה'; כאשר שני הגופים הסכימו ביניהם על המדיניות ההתיישבותית הציונית הכוללת ועל מדיניות רכישת הקרקעות; ולפני שהתעוררו מאבקי יוקרה בלתי-נמנעים בין שני המובילים בשני הגופים. דא עקא, מאמצע שנות השלושים התערער האיוון בין שני הגופים – חברת הכשרת היישוב כבר לא היתה יכולה לענות לביקוש של הקק"ל, יחסי האמון שבין המנהלים בשני הגופים התערערו מאוד, ראשי הקק"ל חלקו על תפיסותיו ההתיישבותיות והקרקעיות של חנקין והוברר ש'שני מלכים' – קרי חנקין וויץ – לא יוכלו להחזיק בכתר אחד.

בתנאים שנוצרו לא היה ספק כי ויץ הוא שיתפוס בכתר. כך החלה הקק"ל לרכוש קרקע גם באמצעות סוכנים יהודים אחרים ולהקטין את תלותה המוחלטת-כמעט בחברת הכשרת היישוב. לא היה מרחק רב מכאן ועד ליצירת מנגנון הרכישות העצמאי של הקק"ל. הוא הוקם גם מפני שחברת הכשרת היישוב נאלצה בסוף שנות השלושים להקטין מאוד את רכישותיה החקלאיות, ואילו הממסד הציוני, באמצעות הקק"ל, ראה הכרח לבצע רכישות נרחבות דווקא באותו זמן כדי לקבוע את גבולותיה העתידיים של המדינה היהודית.

מנגנונה העצמאי של הקק"ל לרכישת קרקעות היה אפוא תולדה של הפסקת תלותה המוחלטת-כמעט בחברת הכשרת היישוב. רכישות הקרקע התבצעו באמצעות משרדים של הקק"ל וסוכנים שהיו קשורים עמה בלעדית. המשרדים והסוכנים הופקדו כל אחד על אזור מסוים שתחמה להם מחלקת הקרקעות של הקק"ל בראשותו של ויץ. כך הבטיח ויץ שבכל אזור ואזור יהיה קונה יהודי יחיד מטעם הקק"ל והוא יהיה קשור עמה בלעדית. יודגש כי בשנות הארבעים פחת מאוד הביקוש היהודי לקרקע, בגלל התנאים הביטחוניים והפוליטיים. רק הקק"ל הגבירה אז את הביקוש, מטעמים פוליטיים. המצב הזה הקנה לה מעמד מיוחד בשוק, וכך היא היתה יכולה לדרוש מן הסוכנים להתקשר עמה בלעדית; לטפל בעת ובעונה אחת בהיצע בכל אזורי הארץ ('הפיוור'); לווסת את התחרות שבאה עקב הביקוש להיצע קרקעות זה ולהחליט בלשכה הראשית בירושלים בדבר היקפי הביקוש הרצויים לה ('הרכיוז'). השיטה והמנגנון העצמאי שפיתחה הקק"ל היו דומים למעשה לאלו שהפעילה חברת הכשרת היישוב כאשר היא זו שריכזה בידיה את השליטה על כל הביקוש הציוני לקרקע.

השיטה החדשה אפשרה לקק"ל למלא משימה לא קלה. היה עליה לרכוש שטחי קרקע נרחבים באזורי הארץ השונים, להודרו ברכישות – לנוכח ההכרעות הבין-לאומיות הצפויות על גורלה של ארץ ישראל ולקראת הקביעה של גבולות המדינה היהודית, כמקווה; והיה

הקרן הקיימת לישראל וחברת הכשרת היישוב

עליה להתגבר לשם כך על מכשולים לא קלים, כמו חוק הקרקעות, פעילות 'קופת האומה הערבית', האמרת מחירי הקרקעות ועוד.

עבודתה העצמאית של הקק"ל הגדילה את המרחק בינה לבין חברת הכשרת היישוב. התרחקות הקרן תרמה גם להחרפת המשבר הכספי בחברת הכשרת היישוב וגם להפיכתה לגורם זוטר מבחינת תרומתו לבניין הארץ. לא ייפלא אפוא שהמרידות של חברת הכשרת היישוב כלפי הקק"ל, ומרידותו של חנקין במיוחד, התעצמו דווקא בשנות שיא בפעולות הקק"ל, כאשר היא הגיעה להישגים מפליגים ברכישה של קרקעות הארץ ובתרומה לבניין הארץ.

זאת ועוד; קשה שלא להתרשם כי לו היה מונח יסוד חדש לשיתוף הפעולה בין הקק"ל לחברת הכשרת היישוב ובכל זאת היה נשמר השיתוף בין החברה לקרן, היה הממסד הציוני מצליח להרחיב אף יותר את רכישות הקרקע באותו זמן של הכרעות מדיניות. יתרונותיה היחסיים של חברת הכשרת היישוב, ובעיקר ניסיונו של חנקין, היו יכולים להועיל. אמנם יש להניח כי מבחינת המטרה הכוללת של היקף הרכישות היה יתרון בעובדה שאותו גוף (קק"ל) היה גם בעל ההון וגם האחראי לביצוע הרכישות, לעומת פיצול האחריות ששרר עד אז בין בעל ההון (קק"ל) והמבצע (חברת הכשרת היישוב); אך שיתוף פעולה לשם השגת יעדים זהים יכול להקנות יתרון רב יותר ולקדם את היקף הרכישות מעבר לזה שהושג אחרי התרחקותה של הקק"ל מחברת הכשרת היישוב. הנתונים שבידינו אינם מאפשרים תשובה ברורה לשאלה אם מנגנונה העצמאי של הקק"ל ברכישת קרקעות תרם להרחבת הרכישות או שחברת הכשרת היישוב היתה יכולה לרכוש יותר קרקע, אילו הופקדה המשימה בידיה; שני הגורמים הללו פעלו בפרקי זמן שונים ולכן בתנאים שונים. אך כאמור, נראה שיהיה זה נכון להניח כי שיתוף פעולה מלא היה מבטא את היתרונות היחסיים של שני הגופים ולכן היה מועיל יותר מן הפיצול. קשה אפוא להשתחרר מן הרושם כי בסופו של דבר המתחים האישיים בין ויץ לחנקין והמתחים המוסדיים הם שתרמו יותר מכול לפיצול, להעברת כובד המשקל לידי הקק"ל ולחוסר היכולת של שני המוסדות להתעלות ולראות יחדיו את האתגר המשותף.

עמוד ריק